

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Факультет гуманітарних наук, психології та педагогіки
кафедра психології та соціології

Кравченко В. М.

Кваліфікаційна робота

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ПОДОЛАННЯ ПРОЯВІВ
АГРЕСІЇ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРЕМІЩЕНОГО ЗВО**

Сєвєродонецьк – 2021

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Навчально-науковий інститут (факультет) Гуманітарних наук, психології та педагогіки

Кафедра Психології та соціології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до кваліфікаційної роботи

освітній ступінь Магістр

спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

на тему **«Соціально-психологічні чинники подолання проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО»**

Виконала: здобувачка вищої освіти
групи ПС-19зм

Кравченко В. М.

Керівник: професор кафедри психології та
соціології, д. психол. наук, професор

Гарькавець С. О.

Рецензент: начальник відділу освіти
Військово-цивільної адміністрації
міста Сєверодонецьк у Луганській області,
к. психол. н.

Волченко Л. П.

Нормо-контроль: доцент кафедри психології
та соціології, к. психол. н., доц.

Лосієвська О. Г.

Завідувачка кафедри психології та соціології:
д. психол. н., проф.

Бохонкова Ю. О.

СХІДНОУКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ДАЛЯ

Навчально-науковий інститут (факультет) Гуманітарних наук, психології та педагогіки

Кафедра Психології та соціології

Освітній ступінь Магістр

спеціальність 053 Психологія. Освітня програма «Психологія»

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Завідувачка кафедри психології

та соціології д. психол. н.,

проф. Бохонкова Ю. О.

«_____» _____ 2020 року

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ ЗДОБУВАЧЦІ ВИЩОЇ ОСВІТИ
Кравченко Вікторії Миколаївни

1. Тема роботи: «Соціально-психологічні чинники подолання проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО»

Керівник роботи: Гарькавець С. О. д. психол. н., проф., професор кафедри психології та соціології СНУ ім. В. Даля, затверджений наказом по університету від 31.08.2020 р. № 119/15.18.

2. Строк подання здобувачем роботи: 11.01.2021 р.

3. Вихідні дані до роботи: *обсяг роботи - 132 сторінок (1,5 інтервал, 14 шрифт з дотриманням відповідного формату), список використаної літератури оформлюється згідно з бібліографічними нормами Ф-23, додатки.*

4. Зміст розрахунково-пояснювальної записки (перелік питань, які потрібно розробити): *проаналізувати наукові джерела з зазначеної тематики; підібрати діагностичний інструментарій згідно проблеми дослідження; на основі проведеного констатувального експерименту розробити програму соціально-психологічного тренінгу щодо розвитку або корекції виявлених в ході дослідження психологічних проблем; оцінити ефективність корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики (t-критерію Стьюдента).*

5. Перелік графічного матеріалу (з точним зазначенням обов'язкових креслеників): *таблиці, рисунки (діаграми, гістограми, сегментограми).*

6. Консультанти розділів роботи:

Розділ	Прізвище, ініціали та посада консультанта	Підпис, дата	
		завдання видав	Завдання прийняв
1.	Гарькавець С.О. – доктор психол. наук, професор, професор кафедри психології та соціології	02.11.2020 р.	15.11.2020 р.
2.	Гарькавець С.О. – доктор психол. наук, професор, професор кафедри психології та соціології	16.11.2020 р.	30.11.2020 р.
3.	Гарькавець С.О. – доктор психол. наук, професор, професор кафедри психології та соціології	01.12.2020 р.	25.01.2021 р.

7. Дата видачі завдання: 02 листопада 2020 р.

КАЛЕНДАРНИЙ ПЛАН

№ з/п	Назва етапів дипломного проектування	Строк виконання етапів	Примітка
1	Визначення проблеми дослідження та розроблення плану кваліфікаційної роботи.	02.11.2020 р.– 05.11.2020 р.	
2	Аналіз літератури за проблемою. Робота над теоретичною частиною дослідження.	06.11.2020 р.– 15.11.2020 р.	
3	Розробка діагностичного інструментарію та проведення констатувального експерименту.	16.11.2020 р.– 27.11.2020 р.	
4	Узагальнення результатів констатувального експерименту	28.11.2020 р.– 30.11.2020 р.	
5	Розробка програми соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО	01.12.2020 р.– 20.12.2020 р.	
6	Оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою методів математичної статистики.	21.12.2020 р.– 11.01.2021 р.	
6	Підготовка кваліфікаційної роботи до захисту та захист	12.01.2021 р. – 20.01.2021р.	
7	Перевірка на плагіат	21.01.2021 р.– 25.01.2021 р.	

Здобувачка**Кравченко В. М.****Керівник роботи:**
д. психол. н.**Гарькавець С. О.**

РЕФЕРАТ

Текст – 132 с., рис. – 11, табл. – 16, літератури – 104 дж., додатків – 3

В кваліфікаційній роботі представлено ідею комплексного підходу до природи, чинників та умов, що впливають на прояви агресії у юнаків та дівчат. Розглянуто види, мотиви та причини виникнення агресії, вплив соціальних умов життя та виховання на особливості прояву агресії у юнацькому віці.

Проведено аналіз та підбрано психодіагностичний інструментарій, що спрямований на дослідження агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО. Експериментально досліджено психологічні особливості проявів агресії у випробуваних із числа здобувачів вищої освіти, що навчаються у переміщеному ЗВО.

На основі результатів констатувального експерименту розроблено й апробовано програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО. Оцінено ефективність корекційних заходів за допомогою t-критерію Стьюдента.

Ключові слова: АГРЕСІЯ, АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, АКТИВНА АГРЕСІЯ, АУТОАГРЕСІЯ, ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ, ВИХОВАННЯ, ПАСИВНА АГРЕСІЯ, ПОЧУТТЯ ПРОВИНИ, ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ, ФРУСТРАЦІЯ.

ЗМІСТ

ВСТУП	7
РОЗДІЛ 1. Теоретико-методологічні засади вивчення феномену «агресія»	
1.1. Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження	11
1.2. Соціально-психологічна природа феномену «агресія»	15
1.3. Сучасні теорії етіології агресивної поведінки	21
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1	31
РОЗДІЛ 2. Експериментальне дослідження агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО	
2.1. Види, мотиви та причини виникнення агресії	33
2.2. Психологічні особливості прояву агресії юнаків та дівчат	42
2.3. Дослідження агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО	48
2.4. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту	53
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2	64
РОЗДІЛ 3. Психологічні засади зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО	
3.1. Програма соціально-психологічного тренінгу спрямованого на зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО	68
3.2. Результати формувального експерименту	85
3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів	94
ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3	105
ВИСНОВКИ	107
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	111
ДОДАТКИ	120

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Проблема агресії та агресивності протягом століть займала кращі уми людства й розглядалася з різних позицій: філософських, релігійних, літературних тощо. Протягом віків ці погляди зазнавали значних змін, але тільки у ХХ столітті вказана проблема стала предметом систематичних наукових досліджень. Розвинувшись у різних напрямках (філософському, соціологічному, психологічному, політологічному, біологічному, антропологічному), теоретична сфера агресії й сьогодні не становить єдиного вчення і містить низку підходів, концепцій і теорій.

Проблема агресії та агресивної поведінки індивідів завжди викликали підвищений інтерес у науковців. Але незважаючи на велику кількість проведених досліджень, наявність численних наукових дискусій, проблема агресії залишається актуальною, а тому постійно знаходиться в центрі уваги дослідників із різних областей наукового знання, у тому числі й вчених-психологів (Б. Г. Ананьєв, Л. С. Виготський, Г. С. Костюк, О. М. Леонт'єв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, С. Л. Рубінштейн, А. Бандура, Л. Берковіц, Г. Е. Бреслав, Р. Берон, П. А. Ковальов, Д. Коннор, К. С. Лебединська, Н. Д. Левітов, Ю. Б. Можгинський, А. Налчаджян, А. Патерсон, А. О. Реан, Д. Річардсон, Л. М. Семенюк, І. А. Фурманов та ін.).

Питання зростання рівня агресивності у сучасному суспільстві наразі набуло особливої гостроти. Культ успішності, постійний цейтнот, економічна та політична нестабільність у світі створюють умови постійного стресу для кожної особистості.

У юнацькому середовищі проблематика агресивності відображає одну з гострих суспільних проблем: суттєве зростання соціальної нестабільності на фоні посилення жорстокості, зростання злочинності та проявів соціально-культурної нетолерантності.

Ситуація зростання агресивної поведінки юнаків та дівчат впливає на суспільство в цілому і викликає занепокоєння і тривогу у педагогів, батьків. Тому можна з упевненістю сказати, що проблема агресії в юнацькому середовищі є однією з найбільш злободенних, як в нашій країні, так і за її кордоном. Поєднання вікової специфіки особистісного розвитку та соціальної аморфності уявлень, норм та цінностей слугують каталізаторами агресивності як у поведінковому, так і в особистісному розрізі, роблячи тематику юнацької агресії доволі актуальною.

Агресія належить до однієї з найгостріших проблем сучасності. Такі негативні її прояви, як жорстокість, насильство, ворожість між людьми і народами, всеохоплююче відчуження людини, різноманітні прояви деструктивної поведінки тощо, все більше поширюються і в індивідуальному, і в суспільному житті. Їх ескалація становить суттєву загрозу продуктивному розвитку людини і людства та поглиблює антропологічну кризу. Водночас, у науковому дискурсі все більше утверджується думка, що агресія є атрибутивною властивістю людини і належить до необхідних біологічних механізмів самозбереження і виживання виду, зокрема і виду *Homo sapiens*.

Об'єкт дослідження – агресія та агресивна поведінка особистості.

Предмет дослідження – соціально-психологічні чинники подолання агресії у здобувачів вищої освіти, що навчаються у переміщеному закладі вищої освіти.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити особливості прояву агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО.

Досягненню зазначеної мети сприятиме вирішення таких **завдань дослідження**:

1. Здійснити аналіз наукової літератури з проблеми дослідження і визначити сутність проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО.

2. Виявити чинники та умови, що викликають агресію у здобувачів вищої освіти.

3. Провести емпіричне дослідження щодо проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО.

4. Розробити та апробувати програму соціально-психологічного тренінгу з зниження рівня агресії у здобувачів вищої освіти.

Теоретико-методологічна база дослідження склали: концептуальні положення щодо поняття «агресія» та агресивна поведінка (Б. Г. Ананьєв, С. М. Єніколопов, О. М. Леонтєв, Б. Ф. Ломов, С. Д. Максименко, А. Бандура, Л. Берковіц, Г. Е. Бреслав, Р. Берон, П. А. Ковальов, Д. Коннор, Н. Д. Левітов, А. Налчаджян, А. Патерсон, А. О. Реан, Д. Річардсон та ін.); підходи вітчизняних і зарубіжних науковців щодо особливостей формування особистості у юнацькому віці (Ю. Антонян, Е. Аронсон, Д. Доллард, Г. С. Костюк, С. Кудрявцев, Н. Левітов, Д. Майерс, Р. Мертон, Н. Міллер, А. Реан, Е. Фромм та ін.); сучасні практики роботи з проявами агресії та запобігання агресивному поведінню особистості у юнацькому віці (А. Бандура, Л. Берковіц, С. О. Гарькавець, В. Г. Петров, Л. М. Семенюк та ін.).

Методи дослідження. Для вирішення дослідницьких завдань було застосовано низку теоретико-емпіричних методів:

– теоретичні методи – теоретичний аналіз проблеми дослідження на базі вивчення наукової літератури, аналіз, синтез, систематизація, узагальнення, зіставлення психологічних даних;

– емпіричні методи – анкетування, тестування (методика діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїна та П. А. Ковальова, тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кука та Д. Медлей).

– методи математичної статистики (t-критерій Стьюдента).

Організація та база дослідження. Дослідження складалося з трьох етапів. На першому етапі аналізувалася наукова література за проблемою

дослідження. Другий етап склали емпіричні дослідження. Третій етап – розробка та впровадження системи тренінгових занять зі зниження рівня проявів агресії у здобувачів вищої освіти.

У дослідженні взяли участь 29 (27 дівчат і 2 юнака, у віці від 17 до 20 рр.) здобувачів вищої освіти, що навчаються на першому курсі факультету гуманітарних наук, психології та педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, що має статус переміщеного ЗВО.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що:

– *поглиблена та уточнена* соціально-психологічна природа феноменів «агресія» та «агресивна поведінка»;

– *набули подальшого розвитку* теорії етіології агресії та агресивної поведінки особистості у юнацькому віці;

– *додовнено наукове уявлення* про роль особистісних компонентів у впливі на формування агресивної поведінки у юнаків та дівчат; розуміння механізмів і закономірностей агресивної поведінки здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО.

Теоретичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні основних ідей та положень досліджуваної проблеми; уточненні поняття «агресія» та «агресивна поведінка», виокремленні соціокультурних чинників, що впливають на амплітуду та модуляцію агресивного поведінки особистості у юнацькому віці.

Практичне значення дослідження полягає у тому, що його результати можна використовувати для створення корекційних і превентивних програм із мінімізації проявів агресії як у здобувачів вищої освіти, так й у юнаків і дівчат, що навчаються в інших освітніх закладах.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ «АГРЕСІЯ»

1.1. Аналіз наукової літератури з проблеми дослідження

Аналіз наукової літератури показав, що проблемою агресії займаються в руслі як психологічної науки, так і соціально-філософських, кримінологічних, кримінально-правових і біологічних досліджень, а також психіатрії.

Фундаментальні та прикладні дослідження вікових проблемних аспектів агресії здійснено у працях сучасних вчених О. Мойсеєвої [57], Семенюк [76] та ін.

На даний момент в літературі існує безліч термінів і визначень, пов'язаних з даною проблематикою. Для опису дітей, юнаків та дівчат з агресивною поведінкою різні дисципліни використовують такі терміни: «агресивні», «асоціальні», «жорстокі», «ворожі», «делінквентні» і т. п.

Дослідники мають різні точки зору на те, що вона собою являє. Надзвичайна складність і різноманіття форм прояву агресії призводять до того, що на сьогоднішній день в науці відсутні його цілком однозначне трактування і визначення. Тому автори (фахівці різних галузей науки) вкладають в саме поняття агресії різний зміст в залежності від цілей і завдань досліджень.

За визначенням Є. П. Ільїна, «агресивність - це властивість особистості, яке відображає схильність до агресивної реакції при виникненні фруструючої і конфліктної ситуації. Агресивна дія - це прояв агресивності як ситуативної реакції. Якщо ж агресивні дії періодично повторюються, то в цьому випадку слід говорити про агресивну поведінку. Агресія ж - це поведінка людини в конфліктних і фруструючих ситуаціях» [37, с. 13].

А. Басс [101] зазначає, що термін агресія включає в себе велику кількість реакцій, які змінюються по топографії, витрат енергії, і наслідків.

Всі агресивні реакції містять дві характеристики - поставка шкідливих стимулів і міжособистісна ситуація. І таким чином, визначає агресію, як реакцію, яка поставляє шкідливі стимули іншому організму.

Г. Левін [72] та Б. Флейшман [72], вказуючи на різноманітність феномену агресивної поведінки, визначали його як заучені реакції на збудження, які викликані фрустрацією, або інструментальні акти, направлені на досягнення різних цілей.

Л. Берковіц [9] та С. Фешбах [9] вважають, що одним з головних атрибутів агресії є намір заподіяння збитків, а не просто самі збитки.

Д. Зільман [72] обмежує вживання терміну «агресія» спробою нанесення або нанесенням тілесних або фізичних пошкоджень іншим людям.

Е. Фромм [84] вживає поняття агресія лише по відношенню до поведінки, пов'язаної із самозахистом, з відповідною реакцією на загрозу, і, в результаті розрізняє поняття «доброякісної агресії» та «деструктивної агресії»-жорстокості. Визначає агресію широко, як навмисне заподіяння шкоди не тільки людині або тварині, а й взагалі всякому неживому об'єкту.

Х. Хекхаузен [88] визначає агресію, як безліч різноманітних дій, що порушують фізичну або психічну цілісність іншої людини (або групи людей), завдають їй матеріальні збитки, перешкоджають здійсненню її намірів, протидіють її інтересам або ведуть до її знищення.

Д. Майєрс [15] дає більш стисле визначення цього феномену: агресія - фізична або вербальна поведінка, направлена на заподіяння шкоди будь-кому.

Відомі дослідники цієї проблеми Р. Берон [67] і Д. Річардсон [67] пропонують визначення, яке враховує ряд нюансів. На їхню думку, агресія - це будь-яка форма поведінки, націлена на образу або заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Саме даним визначенням користується більшість західних фахівців.

Агресія, по С. Розенцвейга [103], це наступ, рух вперед або проти чого-небудь з метою підтримати виживання, а значить, подолати перешкоди, які

мають місце між цією кінцевою метою і будь-яким нестійким положенням справ.

О. Р. Ратінов і О. Д. Сітковська [67] стверджують, що агресивність є властивістю особистості як суспільної істоти.

С. О. Гарькавець [23] вважає, що агресія є поведінковим патерном індивідів, що передбачає напад або загрозу нападу на інших представників свого або чужого виду, що пов'язано з продукуванням емоцій страху, гніву, люті тощо.

К. Е. Ізард [35], в рамках теорії диференціальних емоцій, агресію визначає як ворожу дію або поведінку. Агресія це фізичний акт, який іноді може запускатися і підтримуватися емоціями, що входять в комплекс ворожості. Вона спрямована, щоб завдати шкоди, образити або перемогти.

С. М. Еніколопов [30] каже, то агресія мотивовує деструктивну поведінку, що суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, що завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), приносить фізичний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стан напруженості, страху, пригніченості і т. п.).

З'ясуванню впливу лінії виховання в сім'ї та школі на агресивність дітей присвячено безліч досліджень. Так, Бандура [98] і Уолтерс [98], наприклад, на основі опитування і життєвих спостережень встановили, що якщо матері поблажливо ставляться до агресивних дій своїх дітей і навіть схильні їм потурати, то діти стають ще агресивніше. Разом з тим в іншому дослідженні показано, що діти, котрі піддаються дуже суворим покаранням, відрізняються більшою агресивністю по відношенню до товаришів. Причому фізичні покарання за агресивну поведінку підсилюють жорстокість, агресивність дітей [94].

Актуально звучить ідея А. Бандури [5] про навчання агресії за допомогою спостереження або моделювання. Згідно з його дослідженням, завдяки розвитку технічних засобів масової інформації та комунікації з'явилася необмежена можливість навчатися агресивної поведінки, навіть не

виходячи з дому. Спостерігаючи за поведінкою оточуючих, людина набуває нових для нього реакції. Представники напрямку теорії біологічної природи агресивної поведінки Ф. Верном [33], Д. Р. Майлс [33], Г. Карей [33], Е. Ф. Коккаро [33], О. Д. Серожинський [33] та ін. наголошують, що агресивна поведінка людини детермінована біологічними причинами та пов'язана зі становленням біохімічних, гормональних механізмів, які впливають на її формування. Сучасні дослідження С. Б. Манук [3], М. В. Алфімової [3], В.І.Трубникова [3] виявляють внесок генотипу та середовища у варіативність агресивності в людей, розглядають питання про те, які саме гени впливають на між індивідуальні розбіжності в схильності до насильства та які психологічні механізми можуть опосередкувати такий вплив. До цього ж слід віднести й дослідження О. Кернберга [40], А. Є. Лічко [49], Ю. Б. Можгинського [107] жорстокості при психологічних розладах, агресивності у зв'язку з деякими душевними захворюваннями, з прогресуючим психічним дефектом і розпадом особистості.

А. Бандура [6], А. Басс [6], Л. Берковіц [6] вважають людську агресію, головним чином, «формою соціальної поведінки», при цьому не заперечується вплив фізіологічних субстратів, змін у гормональному балансі, серйозних емоційних невідповідностей, генетичних аберацій тощо.

Отримуючи винагороду або покарання за свій вчинок, індивід може, відповідно посилювати чи послаблювати ворожі дії, яким був навчений шляхом спостереження. Багато дослідників відзначають, що агресія у дітей і юнаків та дівчат певною мірою є віковою нормою [21]. Численні дослідження агресії носять різноплановий характер, і дослідники розглядають агресивну поведінку, агресивність людини з різних точок зору.

Таким чином, незважаючи на те, що вивчення проявів агресії було і є предметом систематичних досліджень, ряд питань залишився маловивченим.

1.2. Соціально-психологічна природа феномену «агресія»

Тема людської агресивності і насильства з найдавніших часів цікавила людство. Перші спроби проаналізувати феномен агресії, зрозуміти його причину, були вже задовго до появи психології як самостійної наукової дисципліни, в рамках релігії і філософії. Щодо загальної оцінки феномену агресії, то, з точки зору християнства, він оцінювався однозначно негативно. Негативною вважалась не лише агресія, як дія, але і агресивність, як риса людини. Готовність до агресії засуджувалась не тільки на поведінковому (практичному) рівні, але і на когнітивному. В рамках філософії можна зустріти більш широкий спектр поглядів на цю проблему. Різні філософи виділяли як «внутрішні» (індивідуально-психологічні, біологічні), так і «зовнішні» (соціально-психологічні, ситуативні) чинники агресії людини.

Так, відомий англійський філософ Т. Гоббс [66] стверджував, що схильність до насильства – атрибут поведінки всіх людей. В природі людей, за його думкою, можна виділити три причини насильства та війн: суперництво із-за наживи, недовіра - напад в цілях власної безпеки, жадоба слави, з міркувань власної гідності. Його співвітчизник Дж. Локк [66] вважав, що душа (психіка) дитини є «*tabula rasa*» («чистою дошкою»), на якій відбивається життя. Так, батьки своїм прикладом можуть заохочувати жорстокість в своїх дітях. Ш. Монтеск'є [66] пов'язував характер людей із географічними (кліматичними) чинниками. Так, північний суворий клімат, на його думку, сприяє формуванню таких рис особистості, як хоробрість, войовничість (тобто, фактично, агресивність).

Тема людської агресії та агресивності виступає однією з головних в творчості відомого німецького філософа Ф. Ніцше [66]. Агресія у вигляді війн вважалась Ф. Ніцше засобом саморозвитку та самореалізації сильної особистості, у війні, згідно ньому, важливий не результат, а сам процес: «Благо війни освячує будь-яку мету...» [66, с. 145].

Розвиток в ХІХ ст. ряду природничих і гуманітарних наук (біології,

соціології, кримінології та інших) дав певний поштовх в розумінні агресії та її причин. Це обумовило і новий погляд на агресію, згідно якому вона здатна виконувати і позитивні, і негативні функції. Ч.Дарвін [69] розглядав винищення представників свого або чужого виду (тобто, в сучасному розумінні, агресію) як один з механізмів природного відбору і самозбереження живих істот. Ч. Ломброзо [69], що створив теорію «кримінальних типів», звернув увагу на взаємозв'язок певних антропологічних і психологічних характеристик особистості, які, в певному поєднанні, формують у людини схильність до злочинної (у т. ч. агресивної) поведінки. Г. Тард [69] і Е. Дюркгейм [69] в якості детермінант злочинної (зокрема насильницької) поведінки, вказували на соціальні чинники. Перший - на механізм «наслідування», другий - на явище «аномії», тобто нормативну «розрегульованість» суспільства, коли ті або інші соціальні норми перестають виконувати свою роль.

В рамках психологічної науки феномен агресії став вивчатися з кінця XIX ст. Перші психологічні погляди на проблему агресії відрізнялися певною спрощеністю. Так, У. Джеймс [27] вважав, що агресивна поведінка зумовлюється інстинктом ворожості, В. Мак-Дауголл [27] також виділяв серед 12-ти основних інстинктів людини інстинкт агресивності. Оформлення на початку XX ст. двох потужних психологічних напрямків (психоаналізу і біхевіоризму) зумовило два основних підходи до людської агресії: як до природженої властивості і, як реакції на несприятливий зовнішній стимул. З. Фройд [82] в своїх працях вказував на існування інстинкту «Танатос», чинність якого виявляється в підсвідомому прагненні до руйнування і саморуйнування. А. Адлер [27], який створив теорію про комплекси неповноцінності, вказував на агресію, як на один із шляхів подолання таких комплексів. Однак практично всі «ранні» погляди на агресію та її природу відрізнялися недостатністю емпіричної бази. Однією з перших більш-менш фундаментальних теорій агресії, основаної на результатах ряду емпіричних досліджень, можна вважати теорію про взаємозв'язок стану фрустрації і

агресивної поведінки, автором якої був колектив американських дослідників під керівництвом Д. Долларда [27] та Н. Міллера [27].

Значного успіху у вивченні даної проблеми було досягнуто в післявоєнні та особливо в 60-ті рр. ХХ ст. в результаті синтезу знань ряду природничих і гуманітарних наук (психології, біології, соціології, екології), а також розвитку наукової методології. В дослідженні агресії став широко застосовуватися метод експерименту. Саме в ці роки була накопичена значна кількість емпіричних знань, сформульовані основні теоретичні принципи вивчення агресії. З'явилися праці найбільш видних дослідників в цій галузі – А. Басса [102], Л. Берковітца [9], А. Бандури [6] та інших. Методологічною базою більшості досліджень був необіхевіоризм, хоча були і винятки. Так, К. Лоренц [50] створив, близьку фрейдівській теорію про природжений інстинкт агресивності. Е. Фромм [84] в своїх працях розглядав агресію з позицій неофрейдизму.

Питання агресії та агресивності особистості розглядались і в рамках гуманістичної психології А. Маслоу [55], К. Роджерс[72], В. Франкл [72]. У 80-ті рр. в західній психології намітились нові напрямки і перспективи в вивченні людської агресії. Пріоритетними стали такі проблеми, як «агресія і засоби масової комунікації», «наркотики і агресивність», «агресія і засоби її контролю» і ряд інших. До особливостей вивчення агресії в західній науці слід віднести і те, що вона не сприймалася, як однозначно негативний феномен. Особливо це було помітно в традиціях американської педагогіки і психології, де вважалося, що позитивно направлена агресивність розвиває у людини дух ініціативи, підприємництва, почуття впевненості та ін. Вказувалося на те, що деякі види агресії сприяють адаптації людини, тому їх треба заохочувати.

У вітчизняній науці агресія вивчалася здебільшого як атрибут девіантної та делінквентної поведінки. З позицій медицини (психіатрії), кримінології і психолого-педагогічної науки агресії давалася однозначно негативна оцінка. При цьому, в більшості джерел терміни «агресія», та

«агресивна поведінка» взагалі були відсутні. Їх заміняли такі поняття, як «відхиляюча», «антисуспільна» та «делінквентна» поведінка. Зміна наприкінці 80-х - початку 90-х рр. політичної і соціальної орієнтації в суспільстві, розвиток та поширення соціальних конфліктів, зростання насильства призвели до того, що феномен агресії опинився в центрі уваги вітчизняної психології. У працях Т. Румянцевої [74], С. Васьківської [20] та інших дослідників відображався феномен агресії в контексті насамперед вікової та педагогічної психології, що стосувався проблеми дитячої та юнацької агресії та агресивності. Це зумовило появу нових напрямків в дослідженні факторів агресивної поведінки. Були перекладені і опубліковані праці ряду зарубіжних дослідників агресії таких, як А. Бандура [7], Р. Берон [10], Д. Річардсон [68], Е. Фромм [85], К. Лоренц [51], К. Бютнер [17] та ін., що дало можливість широкому колу вітчизняних фахівців більш докладно ознайомитись з теоретичними та методологічними аспектами вказаної проблеми в межах світової психологічної науки.

На даний момент в психологічній науці спостерігаються спроби поєднати різні підходи, теорії агресії в єдину концепцію вивчення цього складного феномену. Складність і багатоманітність форм прояву агресії (що особливо стосується людської поведінки) призводить до того, що на сьогоднішній день в науці відсутнє однозначне тлумачення і визначення цього явища. Все це дозволяє різним авторам, в залежності від мети і завдань досліджень, вкладати в поняття агресії різний зміст. Як вважає Т. Румянцева [72], частково це можна пояснити і наявністю широкого кола наукових дисциплін, що вивчають цей феномен. В рамках природничих наук він вивчається біологією, біохімією, нейрофізіологією, генетикою і т.ін. і, зрозуміло, що тут акцент робиться на вивченні внутрішніх глибинних детермінант агресивної поведінки. Соціальні науки вивчають агресивність в контексті суспільства і культури. Роль своєрідного інтегруючого центру в цих дослідженнях традиційно займає психологічна наука. Однак, в силу наявності в ній різних шкіл і напрямків, тут також відсутнє єдине

універсальне визначення агресії. У 80-ті рр. на перший план виходить так званий нормативний підхід, згідно якому вирішальне місце в визначенні агресії повинно належати поняттю норми. Якщо поведінка дотримується соціальних норм, вона не буде розглядатися як агресивна, незалежно від ступеню її наслідків. І навпаки, якщо норми порушені, на поведінку «наліплюється» ярлик «агресії» .

Слід відмітити наявність різниці, що існує між поняттями «агресія» та «агресивність». Агресія – це дія (поведінка), в той час як агресивність це властивість особистості, яка виражається в готовності до агресивних дій. Це веде до того, що, з одного боку, не за всіма агресивними діями стоїть агресивність особистості, а з іншого - агресивність людини не завжди проявляється в агресивних діях. Загалом більшість психологів признають існування двох основних типів агресії - ворожої та інструментальної. Термін «ворожа агресія» застосовується до тих випадків, коли головною метою агресора є нанесення жертві збитків, страждань. Поняття «інструментальна агресія», навпаки, відноситься до випадків, коли агресія є лише засобом досягнення якоїсь мети, тобто не є самоціллю. Так, розбійний напад з метою грабежу можна кваліфікувати як інструментальну агресію. А хуліганська поведінка деяких юнаків та дівчат (бійки, звалтування та ін.) є прикладом ворожої агресії [14].

Е. Фромм [84] в своїх працях розрізняв два типи агресії: звичайна («доброякісна»), яка є захисним механізмом особистості, і деструктивна («злроякісна»), як схильність до руйнування, жорстокості. Якщо перший тип агресії виконує самозахисні функції, актуалізується при загрозі задоволення вітальних потреб тварини або людини, то деструктивна агресія цієї функції вже не виконує. В теорії «фрустрації-агресії» виділяються пряма агресія (направлена на об'єкт-фрустратор) та зміщена (направлена на сторонні об'єкти). В психоаналітичній теорії, в залежності від фіксації особистості та тієї чи іншої стадії розвитку, виділяються оральна агресія (схильність людини до психологічної агресії - цинізму, сарказму) і анальна агресія

(фізична - руйнування, садизм).

Більш докладна типологія агресивних дій, була розроблена А. Бассом [101]. На його думку, будь-яку агресію можна описати за допомогою трьох шкал: фізична-вербальна, активна-пасивна, пряма-непряма.

Крім вищеназваних типів агресії, в деяких джерелах виділяють аутоагресію (самогубство). Американський фахівець К. Уілсон [80] пропонував розрізняти насильство за його етіологією. Виходячи з цього, вважав він, існує 2 категорії насильства: невротичне (в основі якого лежать соціально-психологічні фактори), та соціальне (пов'язане з соціально-економічними факторами).

Е. Фромм [56], К. Лоренц [56] чітко розрізняють індивідуальні агресивні дії та групову агресію. В першому випадку агресія може здійснюватися не завдяки, а всупереч прийнятим в суспільстві цінностям. В другому випадку - вона прямо «освячується» пануючими нормами. По цій причині наслідки групової агресії, як правило, більш руйнівні, ніж наслідки індивідуальної агресивної поведінки.

Російські вчені пропонують розрізняти два основних типи агресивної поведінки молоді: девіантну агресивну (опозиційно-викликаюча) та делінквентну (агресивно-насильницька, асоціальна). Якщо перша проявляється, головним чином, в конфліктних міжособистісних стосунках між однолітками, і не приводить до серйозних соціальних наслідків, то друга має ризик трансформації до небезпечної кримінальної поведінки [27].

Спираючись на уявлення Б. Анан'єва про три рівні аналізу людини, Т. Курбатова [27] пропонує виділяти три типи (рівні) агресії: індивідний, суб'єктно-діяльнісний та особистісний. Індивідний тип при цьому пов'язується з природною основою людини і полягає в захисті себе, свого потомства, майна. Суб'єктно-діяльнісний тип проявляється в звичайному стилі поведінки і пов'язаний з досягненням успіху, мети, зворотній реакції на загрозу. Особистісний тип поєднується з мотиваційною сферою, самосвідомістю і проявляється в наданні переваги насильницьким засобам

для реалізації своїх цілей.

І. Бойко [27] пропонує типологію, за якою виділяється відкрита агресія (поведінка з високою конфліктністю, частими образами, бійками), прихована (зовнішньо завуальований варіант агресивної поведінки), ситуативна або адаптивна агресія (стиль поведінки, що відповідає стереотипам даного соціального середовища) та патологічна агресія (обумовлена будь-якими психічними розладами).

Аналіз усіх вказаних типологій агресивної поведінки переконує, що майже всі вони, в певній мірі, носять умовний характер. Так, згідно ряду дослідників, існує достовірна кореляція між основними видами агресії (сумарною вербальною та сумарною фізичною), що дозволяє вести мову про агресивну поведінку, як єдиний комплексний психологічний феномен [27].

1.3. Сучасні теорії етіології агресивної поведінки

Не зважаючи на значну кількість досліджень проблеми агресії, питання про природу агресії залишається однією із невирішених до кінця проблем психологічної науки. При всій багатоманітності теоретичних обґрунтувань, на сьогоднішній день сформувались та існують чотири основних напрямки, в межах яких проводились і проводяться основні дослідження агресії:

1. Агресія - природжений інстинкт людини. З. Фройд [82], основоположник психоаналізу, в своїх працях стверджував, що людська поведінка прямо чи побічно обумовлюється впливом «Еросу» (інстинкту життя). В цьому контексті агресія розглядалась як реакція на блокування енергії цього інстинкту (лібідо), тобто вона не вважалась невід'ємною частиною людської природи. Але в більш пізніх роботах, Фройд [82] припускає наявність другого основного інстинкту - «Танатосу» (потягу до смерті, руйнування). Саме цей інстинкт є джерелом агресії людини. Між

«Еросом» та «Танатосом» існує постійна напруга, в результаті якої агресія спрямовується на інших (зміщується), щоб уникнути руйнування «Я».

Хоча в свій час ця теорія була дуже популярна, сьогодні основні її положення критикуються більшістю вчених. Головною причиною цього є колоподібне пояснення проблеми: люди агресивні, оскільки мають агресивний інстинкт; а наявність цього інстинкту доводиться тим, що люди агресивні.

Близькою до позиції З. Фрейда [82] є теорія агресії К. Лоренца [50], згідно якої агресія пояснюється наявністю вродженого інстинкту самозбереження, боротьби за виживання. Він вважав, що в організмі будь-якої живої істоти відбувається постійне накопичення агресивної енергії, яка потім запускається певними зовнішніми стимулами. Цей механізм К. Лоренц [50] вважав притаманним як тваринам, так і людям. Однак різниця між ними полягає в тому, що у тварин більш розвинуті так звані стримуючі начала. Саме цим Лоренц пояснював той факт, що у людей більш поширено насильство по відношенню до представників свого виду.

2. Агресія - результат фрустрації. Д. Доллард [102] та Н. Міллер [102] є авторами однієї з найбільш відомих та поширених на сьогоднішній день теорій «фрустрації-агресії». Основні положення теорії виглядають таким чином: фрустрація завжди приводить до агресії в будь-якій формі, а агресія завжди є результатом фрустрації.

Будучи прихильниками біхевіористського напрямку, Д. Доллард [102] і Н. Міллер [102] проаналізували феномен агресивної поведінки з точки зору класичної формули “ $S \rightarrow R$ ”. В якості стимулу (S) виступала фрустрація (яку вони розуміли, як втручання в здійснення дії, що направлене на досягнення певної мети), а в якості реакції (R) – агресія (“дія, метою якої є нанесення шкоди іншому організму...”) [9, с. 32]. При цьому первинний варіант теорії “фрустрації – агресії” передбачав, що “фрустрація завжди призводить до будь-якого прояву агресії...” [51, с. 490]. Згідно Д. Долларду [102] та його колег, існує три фактори, що впливають на актуалізацію агресивної

поведінки: ступінь очікуваного суб'єктом задоволення від майбутнього досягнення мети (потреби), сила перешкоди на шляху досягнення мети та кількість послідовних фрустрацій.

Таким чином, чим в більший мірі суб'єкт очікує задоволення, чим сильніше перешкода і чим більше кількість реакцій блокується, тим сильніше буде поштовх до агресії.

Результати експериментів цих та інших дослідників дійсно показували, що ступінь агресії зростає в залежності від інтенсивності фрустрації. Однак результати досліджень, проведених пізніше, вказували на те, що взаємозв'язок між станом фрустрації та агресивною реакцією є менш жорстким, ніж передбачалось раніше [83]. Тому згодом Н. Міллером [102] була внесена перша поправка в теорію, згідно якої фрустрація породжує різні моделі поведінки, і агресія є лише однією з них.

Подальші дослідження виявили, що об'єктами агресивної поведінки людини можуть виступати не лише ті, хто викликав стан фрустрації, а і інші люди. Тому в 1948 р. Н. Міллер [15] запропонував модель зміщення агресії (коли індивід реагує агресивно не по відношенню до фрустратора, а по відношенню до інших людей). Дослідник висунув припущення, що в подібних випадках вибір агресором жертви в значній мірі буде обумовлений наступними факторами: сила спонукання до агресії, сила факторів, що гальмують подібну поведінку та стимульна схожість кожної потенційної жертви з фактором-фрустратором. Таким чином, дана модель передбачає, що зміщена агресія, вірогідно, буде розряджена на тих об'єктах, по відношенню до яких сила гальмування є незначною, але які мають відносну високу стимульну схожість з фрустратором.

Найбільш масштабні зміни до теорії «фрустрації-агресії» були внесені протягом 60-80-х рр. ХХ ст. іншим американським дослідником, професором Вісконсінського університету Л. Берковітцем [9]. В своїх ранніх працях дослідник стверджував, що фрустрація – один з аверсивних стимулів, що здатний лише провокувати агресивні реакції, але не призводить до них

напрямую. Агресія виникає тільки тоді, коли діють певні зовнішні стимули-подразники. Згідно Л. Берковітцу [9], ці стимули набувають властивості провокувати агресію шляхом процесу, схожого з класичною виробіткою умовних рефлексів. Такими стимулами можуть виступати люди, різні речі, ситуації, якщо між ними та станом дратування або агресією встановлюється асоціативний зв'язок. Таким чином, Л. Берковітц [9] фактично намагався поєднати теорію фрустрації з механізмом запускаючих стимулів з теорії К. Лоренца [50].

В більш пізніх працях Л. Берковітц [9] переглянув свою попередню схему, зробивши акцент на емоційні та когнітивні процеси. Згідно з його новою моделлю утворення нових когнітивних зв'язків, фрустрація або інші аверсивні стимули (біль, неприємні запахи, спека) провокують агресивні реакції шляхом формування негативного афекту. Само по собі блокування досягнення мети не буде спонукати до агресії, якщо воно не переживається як неприємна подія. Таким чином, негативний афект – головна передумова агресії. В свою чергу, те, як сам індивід інтерпретує негативний вплив, і визначає його реакцію. Зв'язок негативних емоцій та когнітивних процесів Л. Берковітц [9] описує в своїй концепції «асоціативного зв'язку», згідно якої негативний настрій породжує негативні ворожі думки, і навпаки.

Таким чином, фрустрація провокує агресію лише тоді, коли вона: по-перше, переживається як негативна емоція (наприклад, злість), і, по-друге, усвідомлюється людиною як така. Щодо стимулів-подразників, то їх наявність взагалі не є обов'язковою умовою для виникнення агресії.

Підсумовуючи все вищесказане, можна виділити наступні фактори, які обумовлюють виникнення агресивної поведінки, згідно сучасної теорії «фрустрації – агресії»: рівень фрустрації (впливає на інтенсивність агресивних реакцій), наявність стимулів-подразників (можуть сприяти виникненню агресивної реакції навіть при досить невисокому рівні фрустрації), ступінь неочікуваності фрустрації (фрустрація викликає агресивні реакції головним чином тоді, коли вона є неочікуваною); певні

емоційні та когнітивні процеси (фрустрація повинна викликати саме ворожі емоції та думки, а не будь-які інші).

Не зважаючи на багаточисельні доповнення і зміни, первинний варіант теорії “фрустрації-агресії” до сих пір є поширеним в зарубіжній науково-популярній літературі. В цілому ж, згідно ряду вчених, дана теорія пояснює механізм ворожої, а не інструментальної агресії [9].

Близькою до теорії «фрустрації – агресії» можна вважати концепцію Е. Фромма [85]. У своїй відомій праці «Втеча від свободи» він проаналізував руйнівну поведінку людини як наслідок обмеження в реалізації людиною своїх можливостей (за висловом Е. Фромма – це “результат непрожитого життя”) [85, с. 157]. Більш пізніша концепція Е. Фромма [84] містила в собі як елементи інстинктивізму (оборонна агресія живих істот вважалась закладеною філогенетично), так і біхевіорізму (жорстокість, садизм вважались наслідком соціальних умов життя людини).

3. Агресія – результат соціального навчання. А. Бандура [5] – автор відомої в психології теорії соціального навчання (соціально-когнітивної теорії), яка пояснює природу людської поведінки, і агресії в тому числі. Агресія в теорії Бандури [5] розглядається як форма соціальної поведінки, в природі якої відіграють роль як біологічні, особистісні, так і соціальні фактори, причому останні - в більшій мірі. Людина повинна навчитися поводити себе агресивно, оскільки знання про те, які слова або дії спричиняють страждання жертви не даються від народження.

Таке навчання відбувається в двох основних формах: прямій (через безпосередній досвід), та вікарній (через спостереження за іншими). При цьому придбані навички агресивної поведінки одержують практичну реалізацію при певних факторах, головними з яких є очікувані наслідки (користь та ін.).

А. Бандура [5] відійшов від жорсткого детермінізму людської поведінки через зовнішні стимули. Дослідник зауважував, що “люди не спонукаються до певних дій виключно внутрішніми або зовнішніми

стимулами. Психологічне функціонування, скоріше, слід пояснювати в термінах неперервної взаємної інтерактивності персональних та зовнішніх детермінант... ” [5, с. 25]. Поведінка людини, таким чином, є результатом процесу взаємодії як зовнішніх, так і внутрішніх чинників.

В центрі теорії соціального навчання лежить положення про те, що нові форми поведінки можна набути при відсутності зовнішнього підкріплення. А.Бандура [5] відмічає, що багато з того, що ми демонструємо в нашій поведінці, набувається за допомогою прикладу: люди просто спостерігають, що роблять інші люди (які виступають як моделі для наслідування), а потім повторюють (моделюють) їх дії. При цьому, людина може навчатись не лише через спостереження за іншими людьми, її поведінка може спиратися на свій власний досвід.

Навчання через спостереження А.Бандура [10] уявляє як процес, що має чотири основних компоненти: увага, збереження (запам'ятовування), моторно-репродуктивні та мотиваційні процеси. По-перше, людина повинна звернути увагу на певні риси поведінки моделі та вірно їх зрозуміти. По-друге, людина повинна запам'ятати ту модель поведінки, яку вона спостерігала. Третій компонент навчання через спостереження – моторно-репродуктивні процеси, тобто перевід інформації, яка зберігалась у пам'яті, у відповідні дії. Четвертий (мотиваційний) компонент моделювання поведінки полягає у підкріпленні відповідних дій. Позитивне підкріплення (заохочення) буде сприяти актуалізації поведінкової моделі, і навпаки. При цьому підкріплення не обов'язково повинно бути зовнішнім, може відбуватись процес самопідкріплення, коли людина заохочує або карає себе сама. В цілому, як зазначає А. Бандура [7], соціальна поведінка найбільш швидко виникає завдяки сумісному впливу моделей та диференційованого підкріплення.

Говорячи про процес моделювання поведінки, А.Бандура [5] зауважує ще одну обставину. Згідно ньому, під впливом декількох моделей, спостерігачі рідко копіюють поведінку однієї з них. Частіше вони

комбінують характеристики різних моделей, поєднують їх в нові сполучення, які можуть відрізнятись від кожного з вихідних джерел.

Емпірична валідація теорії соціального навчання проводилась А. Бандурою [99] через дослідження агресивної поведінки людини. Остання розглядалась А. Бандурою як соціальна поведінка, що містить дії, за якими стоять складні навички, що потребують всебічного навчання. Так, щоб здійснити агресивну дію, людина повинна знати, як поводитись зі зброєю, які фізичні рухи або слова призведуть до страждань об'єктів агресії. Оскільки ця інформація не дається людині від народження, вона повинна навчитись агресивній поведінці. Як і в інших випадках, таке навчання відбувається або через спостереження за іншими людьми (вікарне навчання), або через пряме самопідкріплення, тобто через безпосередній власний досвід (пряме навчання). При цьому, як зазначає А. Бандура [5], вікарне навчання агресії здійснює більш сильний вплив, оскільки такий спосіб засвоєння агресивної поведінки є більш безпечним, ніж метод власних спроб та помилок.

Говорячи про впливовість різних моделей, А. Бандура зауважував, що “моделі з більш високим статусом, компетентністю та владою є більш ефективними з точки зору формування у інших аналогічної поведінки, ніж моделі більш низького статусу...” [5, с. 128]. Проведені дослідження показали, що найбільший вплив в плані навчання агресії здійснюють саме люди (“живі моделі”), які впливають сильніше, ніж телемоделі [100].

Згідно А. Бандури [15], аналіз феномену агресії потребує врахування трьох моментів: 1) способів засвоєння подібних дій; 2) факторів, що провокують їх появу; 3) умов, при яких вони закріплюються. Згідно теорії соціального навчання агресія набувається за допомогою як соціальних (навчання), так і біологічних (гормони, нервова система) факторів. Агресивна поведінка провокується впливом шаблонів (збудження, увага), неприпустимим поводженням (нападки, фрустрація), спонукальними мотивами (гроші, захоплення), інструкціями (накази), ексцентричними переконаннями (параноїдальні ідеї). Агресія може регулюватись зовнішніми

заохоченнями та покараннями (матеріальні винагороди, неприємні наслідки), вікарним підкріпленням (спостереження за тим, як заохочують та карають інших) та механізмами саморегуляції (гордість, вина).

Як можна побачити, агресія розглядається А. Бандурою [5] як форма поведінки, в природі якої відіграють роль як біологічні, особистісні, так і соціальні фактори, але останні – в більшій мірі. Як писав з цього приводу А. Бандура: “Люди мають нейропсихологічні механізми, що забезпечують можливість агресивної поведінки, але активація цих механізмів залежить від відповідної стимуляції і контролюється свідомістю. Тому різні форми агресивної поведінки, частота її прояву, ситуації, в яких вона розгортається, а також конкретні об’єкти, обрані для нападу, здебільшого визначаються факторами соціального навчання...” [5, с. 49].

Перевагою теорії А. Бандури [5] є те, що окрім механізму засвоєння агресії, вона розглядає фактори, які провокують агресивну поведінку, а також умови, що її закріплюють.

4. Агресія - результат впливу біохімічних факторів. Цей напрямок досліджень агресії є відносно новим і пов'язаний він з розвитком таких наук, як генетика, біохімія, нейропсихологія та ін. Вчені стверджують, що генетичний фактор агресії може відігравати доволі значну роль, а деякі спеціалісти взагалі стверджують, що агресивність обумовлюється генетично. Так, відомий англійський дослідник Г. Айзенк [68] вважає, що антисоціальна (і в т.ч. агресивна) поведінка на 60% обумовлена генетичними факторами. Але, при цьому багато спеціалістів зауважують - успадковується не сама агресивна поведінка, а лише схильність до неї. Як вона спрацює - залежить від соціальних факторів. Інші спеціалісти зосередили свою увагу на гормональних факторах агресивності. Так, деякі спеціалісти, відмічають значну кореляцію між рівнем чоловічого статевого гормону тестостерону і агресивною поведінкою. Частина дослідників пов'язує агресивність з особливостями ЦНС людини і, зокрема, з певними відділами головного мозку. Так, Д. Зільман [68] створив теорію, згідно якої, головним фактором

агресії є стан збудження, який призводить до дезінтеграції когнітивних процесів та втрати самоконтролю. До цієї групи теорій можна віднести і деякі медико-психіатричні положення, згідно яким, агресивність обумовлюється певними нервово-психічними розладами та дефектами.

Аналітичний огляд поглядів на феномен агресії дозволяє дійти висновку, що в її вивченні сформувалось два основних підходи:

- «етико-гуманістичний», який розглядає агресію, як зло, як поведінку, що суперечить позитивній сутності людини; цей підхід був поширений в рамках релігії, екзистенціальної та гуманістичної філософії та психології, а також в педагогіці; він також довгий час домінував в радянській науці;

- «еволюційно-генетичний», що сформувався пізніше, оцінює агресію як біологічно доцільну форму поведінки, яка сприяє виживанню та адаптації.

На сьогодні теорія соціального навчання є найбільш ефективною в передбаченні агресивної поведінки, особливо якщо доступна інформація про агресора і ситуацію його соціального розвитку [68].

5. Еклектичні підходи. Розглянувши основні теоретичні підходи до етіології агресивної поведінки слід відмітити, що в сучасних умовах все більш поширюється тенденція до еклектичного поєднання різних підходів та врахування різних факторів агресії. Все більше дослідників вважають, що різні підходи повинні не заперечувати, а доповнювати один одного.

Так, відомий американський психолог А. Маслоу [54] вказував на необхідність відмовитись від спрощеного протиставлення різних факторів агресії. Агресія, на його думку, має багато джерел – культура, середовище, навчання, біологічні фактори, незадоволення базових потреб тощо.

Його співвітчизник Л. Берковіц [9] також акцентує увагу на тому, що не існує єдиного джерела агресивних схильностей людини. Російський дослідник А. О. Реан [69] вважає, що у випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі, скоріше всього, будуть ситуативні (соціальні) фактори, а у випадку агресивних дій агресивної особистості – примат буде належати особистісним факторам.

Українська дослідниця Н. В. Алікіна [2] зауважує, що кожний випадок агресії слід розглядати в рамках соціально-економічного, соціокультурного, мікросоціального, вікового та індивідуально-психологічного контексту подій. А згідно Є. П. Іл'їну [38], агресивна поведінка викликається системою, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) і дозволяє об'єднати різні теорії агресивної поведінки в єдину концепцію, що враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів.

Наприкінці аналізу різних теоретико-методологічних підходів, наведемо постулати, так званої, Севільської декларації “Заява про насильство” (1987), яку підписали провідні західні дослідники [63].

Ця Заява, з одного боку, торкається питання природи людської агресії в цілому, а з іншого, ілюструє актуальність теми агресії. Отже, п'ять постулатів вказаного документу проголошують наступне:

- «невірним з наукової точки зору є твердження про те, що люди успадкували тенденцію до війн від своїх тваринних пращурів; війна – це суцільно людський феномен;
- невірним ... є твердження про те, що війна або будь-яка інша насильницька поведінка генетично запрограмовані в людській природі; гени самі по собі не визначають поведінки людини, їх потенціал актуалізується лише при взаємодії з екологічним та соціальним середовищем;
- невірним ... є твердження про те, що в процесі еволюції людини відбувався відбір індивідів з агресивною поведінкою на протигагу видам з іншими типами поведінки;
- невірним ... є твердження про те, що люди мають “розум, орієнтований на насильство”; хоча люди і мають нервовий апарат, який дозволяє здійснювати насильницькі дії, характер цих дій визначається тим, як люди соціалізовані і чому навчені;
- невірним ... є твердження про те, що війна породжується інстинктом або певним єдиним мотивом; сучасна війна визначається когнітивними факторами» [63, с. 18-20].

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

При аналізі літературних джерел в першому розділі, була сконцентрована увага на таких основних положеннях:

1. Проблема агресії та агресивної поведінки досить складна: в ній беруть участь і соціальні, і психологічні, і середовищні фактори та особистість людини, зокрема її спосіб сприймання оточуючих людей, ситуацій, власних проблем, особливості мотиваційних підходів, система життєвих цінностей, життєвий досвід, способи подолання труднощів та багато іншого.

2. Дослідження агресії призвели до нерівномірного розширення трактування агресії, застосуванню цього поняття до всіх типів поведінки, які виходять за рамки “норми”, що створює певні труднощі у її вивченні.

3. Визнаючи, що особливості прояву агресії у людини є наслідком специфічних для неї умов життя, того соціального середовища, яке вона створює для себе в процесі свого історичного розвитку, психологи не завжди приходять до виявлення тих соціальних причин, які цю агресію викликають. Продовжує залишатися невирішеним питання про створення умов, за яких передумови для виникнення агресії були б зведені до мінімуму.

4. Сутність агресії може бути зрозуміла тільки на основі системного, комплексного підходу до вивчення даної проблеми за рахунок відмови від звичних способів пояснення складного феномена агресії лише однією причиною.

5. Психологічним баченням агресії повинна володіти кожна людина як заради себе, так і заради побудови взаємодії з іншими. Механізми формування такого бачення обумовлені тим, яке значення надає людина агресії. Уявлення про агресію та її сприймання, можливо, пов'язане з її значенням для самої людини, її “Я”, а також з тим, чи близькі агресивні прояви людині та як вони впливають на неї.

6. У рамках кожного менталітету існують різні тлумачення понять

агресії та агресивних проявів, що пояснюється різним історичним досвідом, різними традиціями, способами поведінки в певних значимих ситуаціях. Ці знання про агресію мають не абстрактний характер, а є системою смислів, значимих для даної групи. Тому дуже актуальною на сьогоднішній день є проблема вивчення ментальності, що пов'язана з особливостями побудови “образу світу” у людини, зокрема, особливостей сприймання та розуміння агресивної людини.

Розглянувши основні теорії виникнення агресивної поведінки, можна зробити висновок, що в сучасних умовах все більш поширюється тенденція до еkleктичного підходу до цієї проблеми. Деякі дослідники вважають, що різні підходи щодо агресії не повинні протирічити один одному, вони можуть пояснювати її в кожному конкретному випадку. Так, наприклад, А.Реан зазначає, що у випадку агресивних дій неагресивної особистості в основі першопричини можуть бути ситуативні (соціальні) фактори, а у випадку агресивних дій агресивної особистості - особистісні фактори. Тому агресивна поведінка викликається не лише комплексом різних зовнішніх та внутрішніх факторів, а їх системою, яка реалізується в процесі формування мотиву (мотивації) і дозволяє об'єднати різні теорії агресивної поведінки в єдину концепцію, що враховує роль і зовнішніх, і внутрішніх факторів.

Розглянуто теорії, що пояснюють природу виникнення агресивності (біологічні та соціальні фактори). Агресивність може бути не тільки жорстокою, але і нормальною реакцією індивідуума в ході боротьби за виживання; агресивні дії можуть бути ослаблені або спрямовані в соціально прийнятні рамки за допомогою позитивного підкріплення неагресивного поведіння, орієнтації людини на позитивну модель поведінки, зміни умов, що сприяють прояву агресії.

РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСІЇ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРЕМІЩЕНОГО ЗВО

2.1. Види, мотиви та причини виникнення агресії

Один із перших дослідників агресії, Л. Берковіц, запропонував таке визначення, відповідно до якого агресія – це «будь-яка форма поведінки, яка націлена на те, щоб заподіяти кому-небудь фізичну або психологічну шкоду» [9, с. 24].

Хоча більшість дослідників використовують саме це визначення, на сьогодні воно не є загальноприйнятим і тому, термін «агресія» має багато різних тлумачень.

Один із способів дати визначення поняттю агресія полягає в тому, щоб описати агресивну поведінку, як порушення соціальних норм. Не тільки неспеціалісти, але й професіональні психологи нерідко називають людину агресивною, якщо вона скоює дії, які порушують прийняті у цьому суспільстві правила поведінки. Підтримуючи таку позицію, видатний психолог А. Бандура [9] зазначив, що більшість із нас визначають поведінку як «агресивну», коли вона суперечить соціально схвалювальній ролі. Так, людина, яка використовує ніж, щоб пограбувати, є агресивною, в той час, як хірург, який оперує пацієнта, ні в якому разі агресором не є, бо його дії складають частину соціально схвалювальної діяльності.

У педагогічній енциклопедії надається таке визначення агресивної (франц. *agressif* – зухвалий, войовничий, від лат. *aggredior* – нападаю) поведінки як дії, що є метою заподіяння морального чи фізичного збитку іншим.

У науковій літературі існує безліч класифікацій та видів агресії. На думку В. В. Белокопитова [8], до основних видів агресії слід віднести: ворожу та інструментальну. Ворожа (гнівна) агресія – метою агресора є заподіяння страждань жертви. Агресивна поведінка, яка має іншу ціль, окрім

заподіяння шкоди, називається «інструментальною агресією» [8, с. 354]. Мається на увазі бажання зберегти свою владу, домінування, або соціальний статус.

Емоціональну агресію, за С. Фешбахом [36], часто називають ворожою агресією. Вона викликається емоційним збудженням, причому йдеться про негативні емоції, а агресор намагається заподіяти шкоду іншим. Важлива риса емоційної агресії – це можливість агресора відчувати задоволення від скоєних ним дій. Б. Крейхі [36] зазначає, що прояв негативних емоцій, тобто ворожа агресія і прагнення досягти певної мети за допомогою агресивного вчинку (інструментальна агресія) часто можуть співпадати. Р.Фельсон [36] пояснює агресію, як засіб управління враженням, адже люди намагаються показати, що вони саме такі, яких потрібно поважати. Атака агресора може бути вмотивована бажанням продемонструвати, що він гідний поваги.

Автор концепції вродженої людської агресивності К. Лоренц [24] визнає агресію як самостійний інстинкт, який відіграє важливу роль у життєдіяльності тваринних видів. Тобто агресія має вроджений, інстинктивний характер і притаманна не лише тваринам, але й людині. Автор розглядає її як один із головних інстинктів, які забезпечують виживання та прогресивний розвиток усіх тваринних видів, у тому числі й людини.

Незважаючи на таку розбіжність та різноманітність думок із визначення цього поняття, майже всі науковці дійшли консенсусу в тому, що агресією слід вважати навмисну дію, якою агресор намагається заподіяти шкоду іншій людині [101].

А. Басс [45] виділяє такі типи агресії, які детальніше описано в табл.2.1:

- фізична (Ф) – вербальна (В);
- активна (А) – пасивна (П);
- пряма (Пр) – непряма (НПр).

Мотиви агресії бувають різними: одні використовують її як відповідну реакцію-захист на атаку з боку іншої людини, другі – для досягнення своїх цілей, треті – для того, щоб заподіяти кому-небудь шкоду та біль.

Таблиця 2.1

Типи агресії за А. Бассом

№	Тип агресії	Прояв агресії
1	Ф – А – Пр	Пряме нанесення людині фізичної шкоди (побиття, поранення та ін.)
2	Ф – А – НПр	Змова з іншою людиною щодо нанесення кому-небудь фізичної школи
3	Ф – П – Пр	Прагнення фізично не дозволити кому-небудь досягти бажаної мети (сидяча демонстрація та ін.)
4	Ф – П – НПр	Відмова від виконання необхідних завдань
5	В – А – Пр	Словесна образа або приниження іншої людини
6	В – А – НПр	Розповсюдження пліток про іншу людину
7	В – П – Пр	Відмова розмовляти з іншою людиною, відповідати на її питання та ін.
8	В – П – НПр	Відмова висловлюватися у захист іншої людини, яку несправедливо осудили

Через те, що прояви агресії у людей різноманітні, необхідно обмежити її дослідження деякими рамками, запропонованими Р. Бероном [10]. На його думку, агресивні дії можна описати на основі трьох шкал: фізична – вербальна, активна – пасивна, пряма – непряма. Їх комбінація дає вісім можливих категорій, під які підпадають більшість агресивних дій. Отже, такі дії, як стрільба, нанесення ударів холодною зброєю або побиття, при якому одна людина застосовує фізичне насилля стосовно іншої, можуть бути названі фізичні, активні та прямі. З іншого боку, розповсюдження чуток або зневажливі висловлювання за спиною людини можна охарактеризувати як вербальні, активні та непрямі.

А. Басс [101] говорить про те, що залежно від типу агресії, можна припустити причину її виникнення. Найчастіше під агресією ховається нестача впевненості в собі. Коли людина відчуває стрес та загрозу, вона легко втрачає віру в свої сили і може приховати свою невпевненість за агресивністю. Більшість агресивних людей мають занижену самооцінку. Інколи агресія виникає на основі почуття тривоги: люди, які отримали підвищення нерідко агресивні в спілкуванні з оточуючими.

На думку Холлігера [90] існують певні чинники, що впливають на характер, способи та прояви агресивності. До цих факторів слід віднести: вік,

стать, освіту, расово-етнічну приналежність, професію, психофізіологічні параметри, соціальні та соціокультурні аспекти.

Розглянемо деякі з них більш докладно.

1. Стать: агресивність є значною характеристикою відмінності чоловіків і жінок. Ця різниця є в першу чергу віддзеркаленням статево-рольових стереотипів. Хоча останнім часом ці рамки значно змінилися, і жінка отримала більшу свободу, самовизначення, у тому числі й у проявах агресивності, лідируючі позиції у жінок займає вербальна агресія. Чоловіки значно частіше і сильніше виявляють фізичну агресію.

2. Вік: найбільша агресивність спостерігається в підлітковому та юнацькому віці, однак до 25-30 років цей показник виходить на значно нижчий, стабільніший рівень.

3. Освіта: з підвищенням рівня освіти рівень агресивності знижується.

4. Расово-етнічна приналежність: у різних етнічних групах вважаються прийнятними дуже різні форми, способи і ступінь прояву агресивності.

5. Професія: йдеться про особливості діяльності, пов'язані зі спілкуванням, його специфікою.

6. Соціальні аспекти: економічний підйом суспільства може посилити фрустрацію і підвищити рівень насильства у соціумі. Коли швидко розвивається урбанізація, зростає досвідченість населення, люди все більше починають замислюватися про те, що таке справжній матеріальний добробут. Однак, оскільки достаток приходить далеко не просто, це збільшує розрив між бажаним і можливим, і тому посилює фрустрацію. Тому навіть, якщо зменшується депривація, фрустрація і політична агресія можуть зростати.

7. Соціокультурні аспекти: в ході соціалізації людина навчається «втягувати» назовні свою агресію. На власному досвіді і спостерігаючи за іншими, людина дізнається, що агресія часто винагороджується. У різних культурах оцінювання, прийняття, дозволеної агресії мають різну ступінь вираженості. На це також впливає і економічна ситуація в даній країні. На перший план виступає інструментальна агресія.

8. Біологічні фактори: хоча схильність людей до агресії може і не кваліфікуватися як інстинкт, агресія все-таки зумовлена біологічно:

- вплив нервової системи (немає чітко локалізованого центру агресії в людському мозку);
- генетичний вплив (спадковість впливає на чуттєвість нервової системи до збудників агресії);
- біологічні фактори (хімічний склад крові – впливає на чуттєвість нервової системи до стимуляції агресії, наприклад, тестостерон – чоловічий статевий гормон, алкоголь тощо);
- відчуття дискомфорту: біль, спека, тіснота тощо. У цих випадках реакції як правило носять форму ворожої агресії.

Причини формування агресивної поведінки можуть бути об'єктивними та суб'єктивними. Об'єктивними чинниками, що сприяють формуванню в поведінці мотивації до агресії, насильства й жорстокості, виступають економічні та соціальні умови життя суспільства: економічна нестабільність, криза, безробіття, різкий поділ на багатих та бідних, що супроводжується демонстрацією у ЗМІ яскравого стилю життя.

Поряд із цим – зниження моральних вимог особи до себе та суспільства, до конкретного індивіда, втрата культурних і духовних цінностей, зниження особистої відповідальності значною мірою сприяє формуванню агресивної та жорстокої поведінки. Суб'єктивними чинниками, що сприяють вибору агресивних форм поведінки, можуть бути психічні аномалії. Хронічні психічні захворювання також можуть викликати прояви жорстокості й агресії, наприклад, у хворих на епілепсію спостерігається різка зміна настрою, вороже й агресивне ставлення до оточуючих [36].

О. Захаров [24] підкреслює взаємозв'язок агресії із заниженою самооцінкою, побудованою на почутті незадоволеності, позбавленості любові. За агресивно-недоброзичливим ставленням до інших, на думку вченого, стоїть бажання заслужити повагу до себе хоча б таким неконструктивним способом.

Самоприниження та почуття провини О. Захаров [24] розглядає водночас як другу форму прояву агресивності. Він зауважує, що зниження цінності «Я», почуття незахищеності призводить до аутоагресії, аж до варіанту нанесення собі фізичної шкоди.

Вивчення проблеми агресивної поведінки у вітчизняній психології показало, що з проявом агресії пов'язані такі фактори:

1. Соціально-економічна і політична організація суспільства, в якому переважає атмосфера конкурентної боротьби за права і привілеї.

2. Морально-етичні аспекти поведінки, що задаються соціальними умовами, дегуманізує почуття людини. Агресія в цьому випадку може бути наслідком яскраво вираженого протиріччя між пропагандуємими ідеалами і цінностями, і реально проявленими байдужістю і безжальним ставленням до людини. Декларативний характер закликів до гуманізму розмиває кордони понять добра і зла, атрофує у людини почуття сорому, в силу чого він перестає розуміти і дотримуватися елементарних норм порядності, які колись вважалися звичними.

3. Умови мікросередовища, тобто сімейного, родинного оточення і оточення знайомих і однолітків. У них часто сприймаються архаїчні погляди і звички побутового поведінки, які обумовлюють агресивна поведінка. При цьому агресія у дітей, молодших школярів і юнаків та дівчат в значній мірі залежить від безпосереднього впливу мікросередовища, а в підлітково-юнацькому і зрілому віці - від більш складних взаємин у ній.

4. Характер і система виховання, що сприяють тому, що агресивний стереотип дій з раннього дитинства входить в арсенал поведінкових реакцій суб'єкта, у якого формується так звана інструментальна агресія.

5. Вікові та індивідуально-психологічні особливості, які є одним з основних факторів, що визначають своєрідність прояву агресії, тобто обумовлюють головні відмінності в психічній діяльності людей. Від них залежить специфіка сприйняття і оцінки навколишнього, характер внутрішніх переживань і емоційних реакцій, мотивації вчинків і діяльності.

6. Соматичне неблагополуччя, на яке впливає ослаблене здоров'я, психічні захворювання, а також фізичні умови навколишнього середовища.

7. Специфічний вплив алкоголю і наркотиків.

Спроби пояснення агресивних дій юнаків та дівчат говорять, що не тільки в повсякденній свідомості, а й в професійних колах, у багатьох теоретичних концепціях явище агресивності отримує досить суперечливі тлумачення. В рамках когнітивно-біхевіоральній концепції юнацьку агресію розглядають, як результат специфічного соціального навчання. При цьому вважається, що підстави розвитку і закріплення агресивної поведінки слід шукати насамперед у тому, як батьки виховували своїх дітей в перші роки і в більш пізні періоди життя, включаючи і власне підлітковий і юнацький вік[20].

На думку більшості фахівців, одним з джерел, а точніше сказати з першоджерел, прояви агресивності юнаків та дівчат, як форми відхилень у поведінці є сім'я. Форми прояви агресії в сімейних відносинах дуже різноманітні і включають в себе пряме фізичне або сексуальне насильство, холодність, образи, негативні оцінки, придушення особистості, емоційне неприйняття дитини. Члени сім'ї можуть демонструвати агресивну поведінку самі або можуть підкріплювати небажані дії дитини, наприклад, висловлюючи гордість його перемогою в будь-якому конфлікті.

На становлення агресивної поведінки дитини впливають різні сімейні чинники, наприклад, конфліктність або неадекватний стиль сімейного виховання. Так, батьки, які застосовують вкрай суворі покарання, які використовують надмірний контроль (гіперопіка) або, навпаки, не контролюючи заняття своїх дітей (гіпоопіка), частіше стикаються з агресією і непослухом своїх дітей. Також існує думка, що виражений негативний вплив на дитину надає агресія батька по відношенню до матері (фізичне насильство або моральне). Агресивні діти зазвичай виростають в сім'ях, де мало цікавляться розвитком дитини і вважають за краще покарання турботі і терплячому поясненню. У сім'ї дитина проходить первинну соціалізацію [18].

Виявлено, що жорстокі покарання корелюють з високим рівнем агресивності у дітей, а недостатній нагляд за дітьми, всюдозволеність пов'язані з асоціальною спрямованістю.

Занадто велика свобода дитини, нездатність батьків впоратися з енергійною і вимогливою поведінкою дитини, і невміння навчити її правилам поведінки формують стиль силового домінування і непокори.

В цілому агресивна поведінка в сім'ї формується за трьома механізмами: наслідування і ідентифікація з агресором; захисна реакція в разі агресії, спрямованої на дитину; протестна реакція на фрустрацію базових потреб [16].

Як правило, на перших порах, переживаючи фрустрацію, дитина відчуває біль, яка при відсутності розуміння і пом'якшення переходить в розчарування і злість. Агресія привертає увагу батьків, що саме по собі важливо для дитини. Крім того, використовуючи агресію, дитина нерідко домагається своїх цілей, керуючи оточуючими. Поступово агресія і порушення правил починають систематично використовуватися, як способи отримання бажаного результату. Девіантна поведінка закріплюється [14].

Серед сімейних факторів агресивної поведінки дітей можна виділити наступне:

1. Фрустрація дитячої потреби в ніжній турботі і прихильності з боку батьків (наприклад, надзвичайно суворий батько або недостатньо турботлива, холодна мати), що, в свою чергу, викликає ранні травматичні переживання дитини.
2. Фрустрація інших базових потреб дитини, ігнорування її інтересів.
3. Жорстоке поводження з дитиною (фізичні покарання, погрози, залякування, грубість, образи, афектація, домінування негативних оцінок, культ сили в родині, домінування заборон, обмеження рухової активності дитини).
4. Фізичне або сексуальне насильство по відношенню до дитини.
5. Хронічні конфлікти в родині.

6. Навчання агресивної поведінки через спостереження за кимось в сім'ї, що демонструє влада або «успішне» агресивна поведінка (особливо небезпечна ситуація, коли жорстокий батько б'є матір).

7. Гостра травма або втрата (хвороба, смерть батька, насильство, розлучення) з фіксацією на травматичних обставин.

8. Слабкість батьків (безпорадна мати, ухиляються батько), їх нездатність постояти за себе і за дитину.

9. Недостатнє вплив батька (наприклад, при його відсутності), утрудняє нормальний розвиток моральної свідомості.

10. Негативний вплив сиблінгів (неприйняття, ревності або жорстокість з їхнього боку).

11. Потурання дитини батьками у виконанні його бажань; недостатня вимогливість батьків, їх нездатність висувати послідовно зростаючі вимоги або домагатися їх виконання.

12. Гіперпротекція - надмірна кількість вказівок, підвищена тривога за здоров'я дитини, надмірна увага.

13. Надмірна стимуляція дитини - занадто інтенсивні любовні ранні ставлення до батьків, братів і сестер.

14. Неузгодженість вимог до дитини з боку батьків, внаслідок чого у дитини не виникає чіткого розуміння норм поведінки.

15. Особистісні особливості батьків (дратівлива мати, жорстокий психопатичний батько, психічні захворювання у батьків).

16. Скупченість проживання, неможливість усамітнитися, побути одному.

17. Нудьга, неолік стимулів.

18. Субнормальна агресія - повна відсутність [14].

У сучасному суспільстві все набирає обертів поняття «буллінг». В цілому можна дати наступне визначення. Буллінг – це динамічні, повторювані моделі вербального і / або невербального поведінки, вироблені

одним або декількома учнями щодо іншого учня, причому прагнення завдати шкоди носить навмисний характер.

Таким чином, джерела формування агресивної поведінки різні. Вплив навколишнього середовища, засоби масової інформації, біологічні захисні функції організму, соціальні взаємодії людей, сімейні відносини, поведінкові реакції, усвідомлення ситуацій, невідповідність бажаного і реального - все це веде до різних проявів моделей поведінки, в тому числі і агресивного.

2.2. Психологічні особливості прояву агресії юнаків та дівчат

Характер агресивної поведінки багато в чому визначається віковими особливостями людини. Кожен віковий етап має специфічну ситуацію розвитку і висуває певні вимоги до особистості. Адаптація до вікових вимог нерідко супроводжується різними проявами агресивної поведінки [59]. Проблема відхилення в поведінці в юнацькому віці одна з центральних психолого-педагогічних проблем. У цей період не тільки відбувається корінна перебудова раніше сформованих психологічних структур, але виникають нові утворення, закладаються основи свідомої поведінки, вимальовується загальна спрямованість у формуванні моральних уявлень і соціальних установок [31]. Юнацький вік є одним з найбільш складних періодів розвитку людини. Незважаючи на відносну короткочасність, даний період практично багато в чому визначає все подальше життя індивідуума. Саме в підлітковому та юнацькому віці переважно відбувається формування характеру і інших основ особистості. Ці обставини: перехід від опікуваного дорослими дитинства до самостійності, зміна звичного шкільного навчання на інші види соціальної діяльності, а також бурхлива гормональна перебудова організму - роблять юнаків та дівчат особливо уразливими і податливими до негативних впливів середовища [48].

В. А. Аверін [1] цитує розроблену Е. Шпрангером [94] культурно-психологічну концепцію юнацького віку. Е. Шпрангер [94] описав три можливих типи розвитку особистості юнаків і дівчат. Для першого типу розвитку характерне різке, бурхливе і кризове протікання, пережите як друге народження, підсумком якого є становлення нового «Я». Розвиток по другому типу передбачає головні, повільні і поступові зміни юнаків та дівчат, без глибоких потрясінь і зрушень у власній особистості. Третій тип розвитку припускає активний і свідомий процес самовиховання, шлях самостійного подолання внутрішніх тривог і криз, що можливо за рахунок розвинених у юнаків та дівчат самоконтролю і самодисципліни. Головними психологічними новоутвореннями цього віку Шпрангер [94] вважав відкриття «Я», виникнення рефлексії, усвідомлення юнаками та дівчатами своєї індивідуальності. Дитина на цій стадії найбільш чутливий до сприйняття негативного, незадовільного, що спонукає його або до агресивної самозахисту, або пасивної меланхолії. Бурхливе зростання, дозрівання організму, відбуваються психологічні зміни - все це відбивається на функціональних станах юнаків та дівчат. Підвищується активність, значне зростання енергії. Але цей період і підвищеної стомлюваності, знижується працездатність і продуктивність. Підвищена стомлюваність пов'язана в посиленому зростанні, що вимагає багато сил і зі зменшеною витривалістю. У цей час збільшується кількість образ, сварок, в т.ч. між дітьми і дорослими, в тому числі і батьками, де сварки відбуваються в більш грубій і різкій манері, ніж раніше. Юнаки та дівчата в цей час часто виявляють підвищену запальність, образливість, перш за все по відношенню до дорослих. Якщо батьки і старші члени родини враховують дорослі можливості юнака чи дівчини, ставляться до нього з повагою і довірою, допомагають йому долати труднощі в навчанні та інших видах діяльності, допомагають встановлювати взаємини з товаришами, зберігають контакт з ним, то тим самим вони створюють сприятливі умови для їхнього розвитку особистості [29].

Конфліктуючи з батьками, молодь зазвичай переносить свою агресивність на осіб, архетипічно їм відповідних, - вчителів, лікарів, психологів та інших фахівців. Це важливо враховувати всім професіоналам, до яких батьки приводять своїх дітей, не вміючи з ними впоратися. Деякі особливо вразливі юнаки і дівчата поширюють цей перенос і на своїх однолітків, поведінка яких, на їхню думку, схоже з поведінкою дорослих. А оскільки з часом все їх однолітки дорослішають, то вони звужують коло спілкування до хлопців, які молодші за них за віком (тим більше, що проявляти свою агресію серед них більш безпечно). Агресивні юнаки да дівчата, при всій відмінності їх особових характеристик і особливостей поведінки, відрізняються деякими загальними рисами. До таких рис відноситься бідність ціннісних орієнтацій, їх примітивність, відсутність захоплень, вузькість і нестійкість інтересів. У них, як правило, низький рівень інтелектуального розвитку, підвищена навіюваність, копіювання, недорозвиненість моральних уявлень. Їм властива емоційна грубість, озлобленість, як проти однолітків, так і проти навколишніх дорослих. У таких юнаків та дівчат спостерігається крайня самооцінка (або максимально позитивна, або максимально негативна), підвищена тривожність, страх перед широкими соціальними контактами, егоцентризм, невміння знаходити вихід з важких ситуацій, переважання захисних механізмів над іншими механізмами, регулюючими поведінку.

Разом з тим серед агресивних юнаків та дівчат зустрічаються і добре інтелектуально і соціально розвинені. У них агресивність виступає засобом підняття престижу, демонстрація своєї самостійності, дорослості [28]. Відомо, що у юнаків та дівчат відбувається переорієнтація одних цінностей на інші. Вони прагнуть зайняти нову соціальну позицію, відповідну їх потребам і можливостям. При цьому соціальне визнання, схвалення, прийняття в світі дорослих і однолітків стає для них життєво необхідним. Лише їх наявність забезпечує переживання юнаками та дівчатами почуття власної цінності. Не випадково тому витoki агресивності юнаків та дівчат

лежать, як правило, в сім'ї, у відносинах її членів (сварки, відторгнення дитини, його примус, в тому числі покаранням, страхом і т.п.) і в меншій мірі в протидії з однолітками, вчителями.

Першу групу юнаків та дівчат характеризує стійкий комплекс аномальних, аморальних, примітивних потреб, прагнення до споживчого проведення часу, деформація цінностей і відносин, егоїзм, байдужість до переживань інших, нелагідність, відсутність авторитетів є типовими особливостями цих дітей. Вони егоцентричні, цинічні, озлоблені, грубі, запальні, зухвалі, забіякуваті. У їх поведінці переважає фізична агресивність. Другу групу складають юнаки та дівчата з деформованими потребами, цінностями. Маючи більш-менш широким колом інтересів, вони відрізняються загостреним індивідуалізмом, бажанням зайняти привілейоване становище за рахунок утиску слабких, молодших. Їх характеризує імпульсивність, швидка зміна настрою, брехливість, дратівливість. У цих дітей перекручені уявлення про мужність і товариство. Їм подобається чужа біль. Прагнення до застосування фізичної сили виявляється у них ситуативно і лише проти тих, хто слабший. Третю групу юнаків та дівчат характеризує конфлікт між деформованими і позитивними потребами цінностями, відносинами, поглядами. Вони відрізняються односторонністю інтересів, пристосовництвом, облудою, брехливістю. Ці діти не прагнуть до досягнень, успіху, апатичні. У їх поведінці переважають непряма і вербальна агресивність. У четверту групу входять юнаки та дівчата, які відрізняються слабо деформованими потребами, але в той же час, відсутністю певних інтересів і вельми обмеженим колом спілкування. Вони безвольні, недовірливі, підлещуються перед сильнішими товаришами. Для цих дітей типова боягузтво і мстивість. У їх поведінці переважають вербальна агресивність і негативізм [75].

На думку Е. С. Наумової [74], основними причинами проявів юнацької агресивності є: прагнення привернути до себе увагу однолітків; прагнення отримати бажаний результат; прагнення бути головним; захист і помста;

бажання ущемити гідність іншої з метою підкреслити свою перевагу. А. Оклендер [34] вважає, що іноді молодь сприймають як агресивну, якщо вона просто висловлює свій гнів. У гніві він може розбити тарілку або когось вдарити. Акти агресії часто називають антисоціальними.

У молоді, як і у дорослих, існує дві форми прояву агресії: недеструктивна агресивність і ворожа деструктивність. Перша - механізм задоволення бажання, досягнення мети і здатності до адаптації. Вона спонукає дитину до конкуренції в навколишньому світі, захисту своїх прав та інтересів і служить для розвитку пізнання і здатності покластися на себе. Друга - не просто злісне і ворожа поведінка, але і бажання заподіяти біль, отримати задоволення від цього. Результатом такої поведінки зазвичай бувають конфлікти, становлення агресивності як риси особистості і зниження адаптивних можливостей дитини [62].

І. А. Фурманов [87] ділить агресивну поведінку юнаків та дівчат на дві форми. Перша форма - це соціалізована. Молодь зазвичай не має психічних порушень, у неї низький моральний і вольовий рівень регуляції поведінки, моральна нестабільність, ігнорування соціальних норм, слабкий самоконтроль. Зазвичай використовується агресія для залучення уваги, висловлювання своїх агресивних емоцій (кричать, голосно лаються, розкидають речі). Така поведінка направлено на отримання емоційного відгуку від інших або відображає прагнення до контактів з однолітками. Домігшись уваги, юнаки та дівчата заспокоюються і припиняють свої дії. У них зовнішнє проявляється фізична агресія. Агресія носить мимовільний, безпосередній характер, ворожі дії швидко змінюються дружелюбними, а випадки проти однолітків - готовністю співпрацювати з ними.

Друга форма - це несоціалізованим. Юнаки та дівчата зазвичай страждають якими-небудь психічними розладами (епілепсія, шизофренія, органічне ураження головного мозку) з негативними емоційними станами (тривога, страх). Негативні емоції і супроводжуюча їх ворожість можуть виникати спонтанно, а можуть бути реакцією на психотравматичну або

стресову ситуацію. Особистісними рисами таких юнаків та дівчат є висока тривожність, емоційна напруга, схильність до порушення і імпульсивної поведінки. Зовні це проявляється найчастіше прямою вербальною і фізичною агресією. Вони не намагаються шукати співпраці з однолітками, часто самі не можуть чітко пояснити причини своїх вчинків. Зазвичай агресивними діями вони або просто розряджають накопичене емоційне напруження, або отримують задоволення від заподіяння неприємностей іншим.

Вважається, що юнаки більш схильні до проявів агресії, ніж дівчата, проте це не зовсім так. Агресія у дівчат виглядає дещо інакше. Як зазначає більшість вчених, зараз різниця в агресивній поведінці між дівчатами та юнаками зменшується. А. О. Реан [70] вважає, що юнацька агресія зазвичай проявляється більш відкрито, грубо, вона менш керована, і контролювати її юнаки починають пізніше, ніж дівчата. Дівчата більш сензитивні і вразливі, брутальний вияв агресії зазвичай їм не до вподоби. Тому вони дуже рано замінюють фізичну агресію вербальною, а деякі «майстрині» з раннього дитинства привчаються ховати агресивність за іронією і сарказмом. Це виглядає м'якше, зате б'є болючіше. Дівоча агресивність нерідко завуальована і зовні менш ефектна, зате більш ефективна. Хлопці ж контролюють свою агресію гірше, вона носить у них більш генералізований характер і щедро вихлюпується на всіх оточуючих без розбору.

Тобто перехід від дитинства до дорослості складає основний зміст і специфічну відмінність всіх сторін розвитку в цей період - фізичного, розумового, морального, соціального. За всіма напрямками відбувається становлення якісно нових утворень, з'являються елементи дорослості в результаті перебудови організму, самосвідомості, відносин з дорослими і товаришами, способів соціальної взаємодії з ними, інтересів, пізнавальної та навчальної діяльності, змісту морально-етичних норм, що опосередковують поведінку, діяльність і відносини. Все це впливає на поведінку юнаків та дівчат. Види агресивної поведінки у них різні. На це впливає і емоційний стан (гнів, ненависть, вибухи люті і ін.), і біологічні фактори (особливості

нервової системи, статевий розвиток і ін.), психічні чинники (особливості темпераменту, самооцінку і ін.), і їх соціальне оточення (вулиця, школа, однолітки і ін.).

В. І. Долгова [25], Є. Г. Капітанець [25], Є. В. Барішнікова [25], О. В. Попова [25] пропонують в процесі моделювання формування емоційної стійкості виходити з властивостей системності досліджуваного явища. Це наявність мети, елементів, структури. Їх достовірність визначається за допомогою системи заходів, що реалізуються конкретними виконавцями, які виділяють для цього необхідні ресурси. Таким чином, агресія розглядається як окремі дії з метою нанесення фізичної або психічної шкоди іншій людині.

У той час агресивність розглядається як властивість особистості, що відбиває схильність до прояву агресії і може мати різну ступінь вираженості. Агресивна поведінка - це ворожі дії, метою якого є нанесення страждання, заподіяння шкоди іншим людям і живим істотам. Але гармонійно розвинена особистість повинна мати певний ступінь агресивності і прагнення до самоствердження, змагальності та активності у взаємодії. Відсутність агресивності призводить до піддатливості, невміння відстоювати свої інтереси, нездатність долати перешкоди [95].

2.3. Дослідження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО

Для проведення констатувального експерименту було обрано наступні методики: методика діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є. П. Ільїна та П. А. Ковальова, тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кук та Д. Медлей).

Методика діагностики показників і форм агресивної поведінки

А. Басса – А. Даркі

Опис методики надано у Додатку А.

Методика діагностики показників і форм агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі розроблена А.Басс і А. Даркі в 1957 р. і призначена для діагностики агресивних і ворожих реакцій [22]. Опитувальник призначений для дослідження рівня прояву, і основних видів агресії і ворожості в міжособистісній взаємодії в суспільстві. Дозволяє якісно і кількісно охарактеризувати прояви агресії і ворожості. Під агресивністю розуміється властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області суб'єктно-об'єктних відносин. Під ворожістю розуміється така реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій.

Автори пропонують розрізнити дві реакції: реакцію, яка виявляється «зовні», активно по відношенню до конкретних осіб, яку вони визначають терміном агресивність, і реакцію, яка полягає в тому, що особистість займає в загальному негативну позицію по відношенню до оточуючих - така реакція визначається авторами, як ворожість. Методика дозволяє визначити типові для досліджуваних форми агресивної поведінки і отримати дані про готовність діяти в певному напрямку.

Створюючи свій опитувальник, диференціює прояви агресії і ворожості, А. Басс і А. Даркі [102] виділили такі види реакцій:

1. Фізична агресія - використання фізичної сили проти іншої особи.
2. Непряма - агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована.
3. Роздратування - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість).
4. Негативізм - опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти встановлених звичаїв і законів.
5. Образа - заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії.
6. Підозрілість - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню

до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду.

7. Вербальна агресія - вираз негативних почуттів як через форму (крик, вереск), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози).

8. Почуття провини - висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що надходить зло, а також відчуються їм докори сумління.

Методика «Особистісна агресивність і конфліктність»

Є.П.Ільїна та П. А. Ковальов

Опис методики надано у Додатку Б.

Методика призначена для виявлення схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності, як особистісних характеристик.

Конфліктність особистості - це риса характеру, що сприяє частоті виникнення конфлікту і вступу в них людини.

Конфліктність особистості визначається дією таких психологічних чинників, як особливість темпераменту, рівень агресивності, компетентність в спілкуванні, емоційний стан. А також низкою соціальних факторів - умовами життя і діяльності, середовища і соціального оточення, загального рівня культури.

Таким чином, конфліктність - це комплексний показник, який пов'язаний з особистісними передумовами.

Особисті ситуативні передумови такі:

- почуття невизначеності, невпевненості;
- стомлення;
- нестійкість настрою;
- підвищена збудливість;
- стан сугестивності.

Дана методика допоможе визначити позитивну агресивність, негативну агресивність, узагальнений показник конфліктності.

Що ж таке агресивність? Під агресивною поведінкою, агресією (від лат. *Aggressio* - напад) розуміють - мотивоване деструктивна поведінка, що

суперечить нормам співіснування людей, що завдає шкоди об'єктам нападу, що приносить фізичний збиток людям або викликає у них психологічний дискомфорт.

Позитивна агресивність - це така поведінка, яке допомагає людині досягти бажаної мети, але при цьому завдає незначний дискомфорт іншим. До позитивної агресивності відносяться такі якості як: наполегливість, наступальність, непоступливість. Ці якості допомагають власникові в досягненні мети, але не у всіх ситуаціях вони необхідні.

Негативна агресивність - це така поведінка людини, яке викликає психологічний дискомфорт у інших людей. До негативної агресивності відносяться такі якості, як: мстивість, нетерпимість до думки інших.

Запальність - готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (роздратування, гнів, грубість), знижений самоконтроль поведінки.

Наступальність, напористість - прагнення атакувати, а не захищатися, захоплювати ініціативу, активно відстоювати свої погляди, переконання та інтереси, наполегливо переконувати інших в своїй думці, не зважаючи на аргументами суперника.

Образливість - підвищена чутливість до дійсної чи уявної несправедливості, до критики і зауважень з боку оточуючих, до недостатньої увазі і визнанню особистих заслуг і досягнень.

Непоступливість - схильність категорично наполягати на власній точці зору або позиції, а також відстоювати свої інтереси, не рахуючись з думкою оточуючих і не йдучи ні на які поступки.

Безкомпромісність - відсутність прагнення врегулювати розбіжності, поступаючись в чомусь в обмін на поступки іншого, низька мотивація до уникнення напруженості у відносинах і пошуку середнього вирішення спірних питань, яке задовольнило б всіх.

Мстивість - схильність в ситуаціях реальної чи гаданої несправедливості, образи, і т. п. відчувати агресивні, мстиві, руйнівні почуття

по відношенню до оточуючих, бажати їм різних нещасть і прагнути до покарання.

Нетерпимість до думки інших - схильність нехтувати громадською думкою інших людей, не рахуватися з їхніми порадами і запереченнями, приймати рішення одному, відчувати себе ущемленим, якщо думка іншого виявляється більш правильним.

Підозрілість слід розглядати в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду, сумніву в щирості і чесності намірів більшості людей [68].

Тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кука та Д. Медлей

Опис методики надано у Додатку В.

Шкала вираженості фарисейської агресивності, розроблена У. Кука та Д. Медлей в 1954 році являє собою короткий опитувальник, призначений для діагностики схильності до неявної агресивної і ворожої поведінки.

Опитувальник складається з 27 тверджень, на які випробовуваний повинен дати відповіді за 6-бальною шкалою Ліккерта. Пункти групуються в три шкали з різною кількістю пунктів в кожній; шкали також не мають спільних пунктів. Разом з опитувальником можливе отримання значень трьох діагностичних шкал - цинізму, агресивності і ворожості.

Змістовно, ґрунтуючись на стимульному матеріалі, сенс цих шкал можна визначити наступним чином:

1. Цинізм. Схильність до зневажливого ставленням до морально-етичних цінностей суспільства. Недовіра до здатності інших людей здійснювати високоморальні і альтруїстичні вчинки. Сумніви в високому рівні їхньої компетенції в будь-яких сферах їх діяльності. Тенденція пояснювати причини поведінки оточуючих наявністю у них негативних рис характеру або користних намірів.

2. Агресивність. Схильність до агресивного усунення і руйнування перешкод, подолання всього того, що протидіє особистості. Зазначена особливість може проявлятися в активному загостренні конфліктних

ситуацій, гнівних реакціях, погрози або прагненням до застосування фізичної сили.

3. Ворожість. Схильність відчувати негативні емоції по відношенню до оточуючих, які можуть проявлятися в почутті розчарування, роздратування, ворожості, злості, негативних оцінках їх особистісних якостей.

Інтерпретація результатів для шкали цинізму:

65 балів і більше – високий показник;

40-65 балів – середній показник з тенденцією до високого;

25-40 балів – середній показник з тенденцією до низького;

25 балів і менше – низький показник.

Інтерпретація результатів для шкали агресивності:

45 балів і більше – високий показник;

30-45 балів – середній показник з тенденцією до високого;

15-30 балів – середній показник з тенденцією до низького;

15 балів и менше – низький показник.

Інтерпретація результатів для шкали ворожості:

25 балів и більше – високий показник;

18-25 балів – середній показник з тенденцією до високого;

10-18 балів – середній показник з тенденцією до низького;

10 балів и менше – низький показник.

2.4. Психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту

Процедура емпіричного дослідження проходила в чотири етапи. На підготовчому етапі була визначена основна вибірка дослідження, яка була сформована виходячи з необхідності залучити до дослідження здобувачів вищої освіти. Вибірку склали 29 (27 дівчат і 2 юнака, у віці від 17 до 20 рр.)

здобувачів вищої освіти, що навчаються на першому курсі факультету гуманітарних наук, психології та педагогіки Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля, що має статус переміщеного ЗВО.

Для проведення констатувального експерименту було обрано наступні методики:

Для дослідження рівня прояву основних видів агресії і ворожості в міжособистісній взаємодії в суспільстві застосовано Методику діагностики показників і форм агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі.

В ході виконання даної методики випробуванням було запропоновано дати відповіді «так» чи «ні» на 75 тверджень.

Результати даного дослідження представлені в табл. 2.2, на рис. 2.1., рис. 2.2.

Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу (Ворожість = Образа + Підозрілість), а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 (Агресивність = Фізична агресія + Дратівливість + Вербальна агресія).

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Аналізуючи дані, ми можемо зробити висновок про те, що переважаючим типом поведінки серед респондентів є вербальна агресія, вона проявляється у 23% здобувачів вищої освіти; 15% респондентів мають достатньо загострене почуття провини, відчувають докори сумління в певних життєвих чи конфліктних ситуаціях, що є стримуючим фактором частого прояви агресивної або ворожого поведінки до інших людей.

Також мають місце такі форми агресії, як підозрілість (13%), непрямая агресія (13%), дратівливість (11%), фізична агресія (10%), образа (8%), негативізм (7%).

Таблиця 2.2

**Результати дослідження згідно методики опитувальника Басса-Даркі у
випробуваних експериментальної групи**

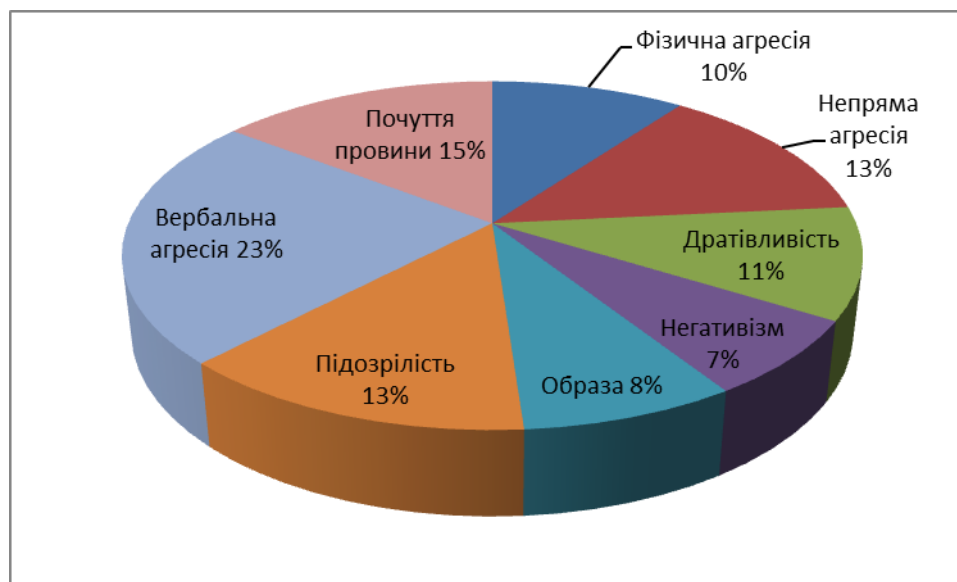
респондент	Фізична агресія	Непряма агресія	Дратівливість	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс ворожості (норма 6-7/+-3)	Індекс агресивності (норма 21+-4)
1	2	4	4	1	3	5	9	5	8	15
2	1	4	5	2	3	7	9	3	10	15
3	3	4	1	2	2	4	6	7	6	13
4	2	3	5	1	4	4	6	6	8	11
5	2	7	9	3	4	9	10	6	13	19
6	3	4	1	-	4	6	5	6	10	12
7	3	1	1	2	-	6	4	4	6	8
8	4	2	-	1	2	3	5	6	5	11
9	6	8	6	4	3	6	10	5	9	24
10	3	8	5	4	-	6	12	5	6	23
11	7	7	8	4	6	8	11	7	14	25
12	4	5	5	4	6	7	6	3	13	15
13	5	8	9	5	6	5	8	8	11	22
14	5	2	3	2	1	3	9	2	4	17
15	2	7	4	5	3	5	10	4	8	16
16	5	5	4	4	3	5	8	7	8	17
17	3	7	8	4	6	9	11	7	15	22
18	5	6	7	5	5	5	7	7	10	19
19	-	6	5	-	3	2	7	4	5	12
20	3	2	1	3	1	2	8	4	3	6
21	6	5	2	1	3	4	6	-	7	14
22	5	7	3	5	3	2	10	5	5	18
23	5	5	4	4	-	4	10	3	4	19
24	1	5	3	-	5	6	3	5	11	7
25	4	7	4	2	1	5	7	5	6	15
26	8	7	6	5	2	1	10	3	3	24
27	5	6	5	4	4	4	8	8	8	18
28	3	3	-	2	4	6	8	3	10	11
29	4	5	5	3	2	4	7	6	6	16

Аналізуючи рівень прояву здобувачами вищої освіти агресивності і ворожості, ми зробили наступні висновки:

прояв ворожості в межах норми відзначається у 79% респондентів; у 6

осіб (21%) індекс ворожості вище норми;

індекс агресивності в межах норми відзначається у 45% респондентів і 16 осіб (55%) з 29 опитаних виявляють низьку агресивність в критичних ситуаціях або ситуаціях нестабільності і невизначеності.

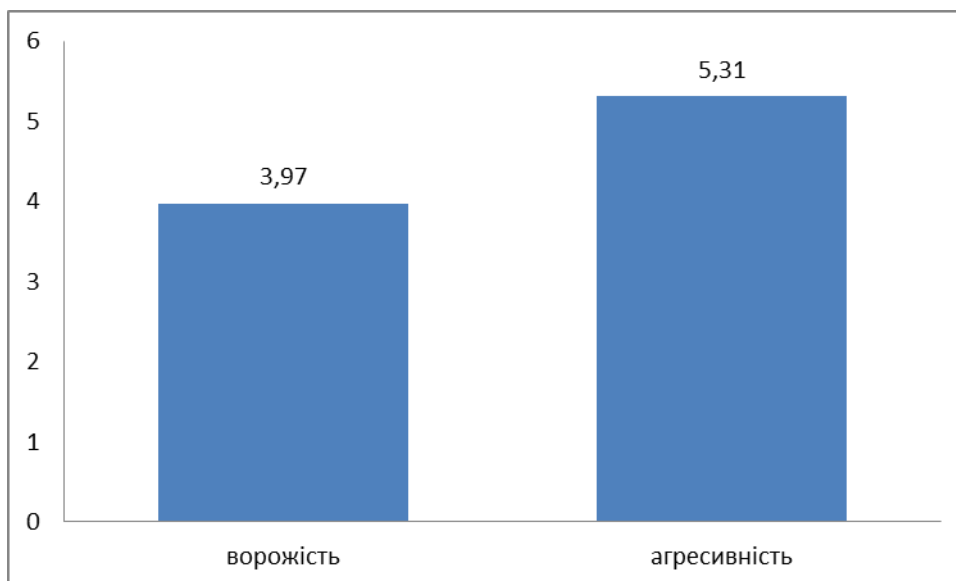
Рис 2.1. Сегментограма результатів дослідження за тестовою методикою Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

З метою порівняння даних індексів агресії та індексів ворожості знаходимо середні значення індексів агресивності та ворожості (рис.2. 2.) Ми бачимо, що «індекс агресивності» у випробовуваних вище «індексу ворожості», що говорить про те, що зовні агресія у респондентів виражається частіше і це люди, завжди готові до боротьби із зовнішнім світом. В середньому по виборці респонденти частіше демонструють агресивну реакцію, яка виявляється «зовні», активно по відношенню до конкретних осіб, ніж реакцію, яка полягає в тому, що особистість займає в загальному негативну позицію по відношенню до оточуючих.

В індексі ворожості, що складається з показників образи і підозрілості, провідним є «підозрілість» (див. рис. 2.1.) - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди

планують і приносять шкоду. Під ворожістю розуміється така реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій.

Рис. 2.2. Гістограма середніх значень індексів агресивності та ворожості

Для дослідження схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності, як особистісних характеристик застосовано методику «Особистісна агресивність і конфліктність» автори Є.П.Ільїн і П. А. Ковальов.

В ході виконання даної методики випробуванням було запропоновано дати відповіді «так» чи «ні» на 80 тверджень.

Результати анкетування оцінювалися по кожній рисі характеру (запальність, наступальність, образливість, непоступливість, компромісність, мстивість, нетерпимість до думки інших, підозрілість) по 10-ти бальною шкалою, представленої в табл. 2.3.

Таблиця 2.3

Шкала для інтерпретації результатів

Сума балів	Виразність досліджуваної ознаки
Від 0 до 3	Низька
Понад 3 до 5	Середня
Понад 5 до 8	Висока
Понад 8 до 10	Дуже висока

Потім були розраховані інтегральні тестові показники, які дозволили оцінити - яка «сторона» агресивності проявляється частіше (позитивна – як результат вміння керувати своєю поведінкою, або деструктивна - як результат низького самоконтролю).

Так, сума балів за шкалами «наступальність (напористість)» і «непоступливість» дозволила розрахувати сумарний показник позитивної агресивності здобувача вищої освіти.

У той же час сума балів, набрана за шкалами «нетерпимість до думки інших» і «мстивість», дозволила виявити показник негативної агресивності респондентів.

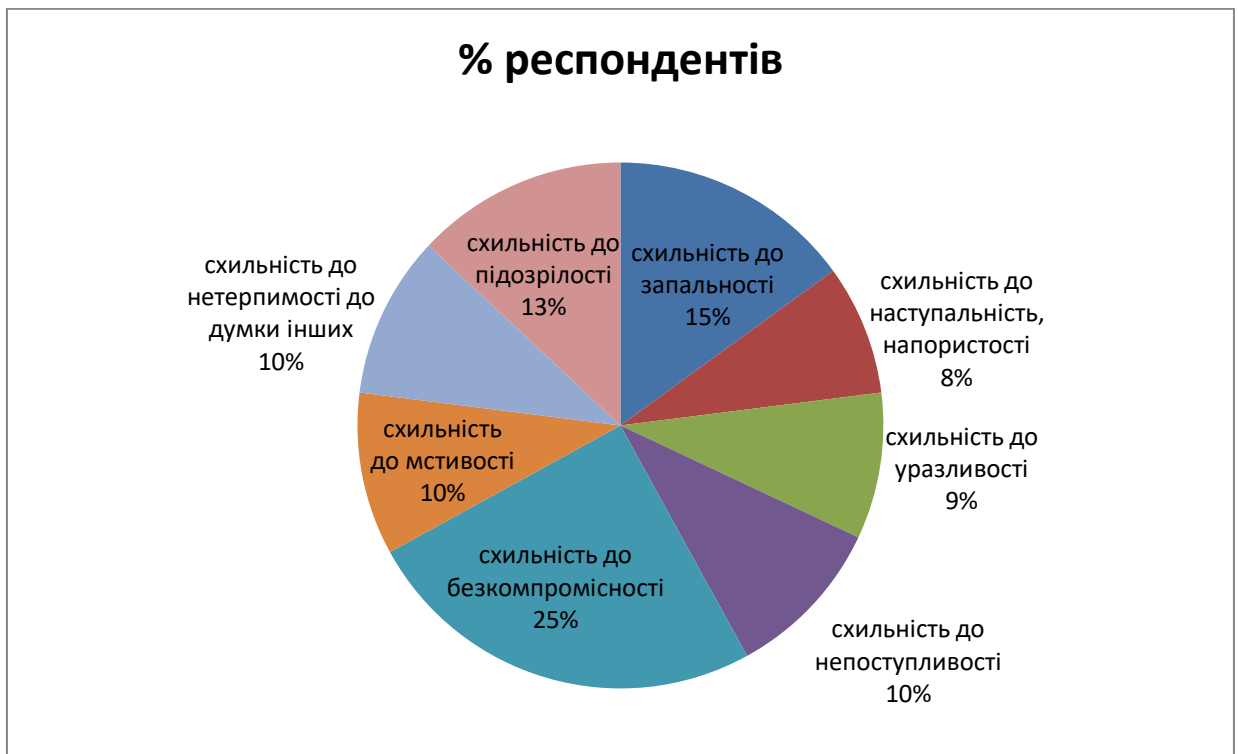
На основі суми балів, набраних за шкалами «безкомпромісність», «запальність», «образливість», «підозрілість», визначено узагальнений показник конфліктності.

Результати даного дослідження представлені на рис. 2.3 та рис.2.4. За підсумками аналізу діагностичного матеріалу з'ясувалося, що головна особиста властивість, яка притаманна випробовуваним це безкомпромісність (25%).

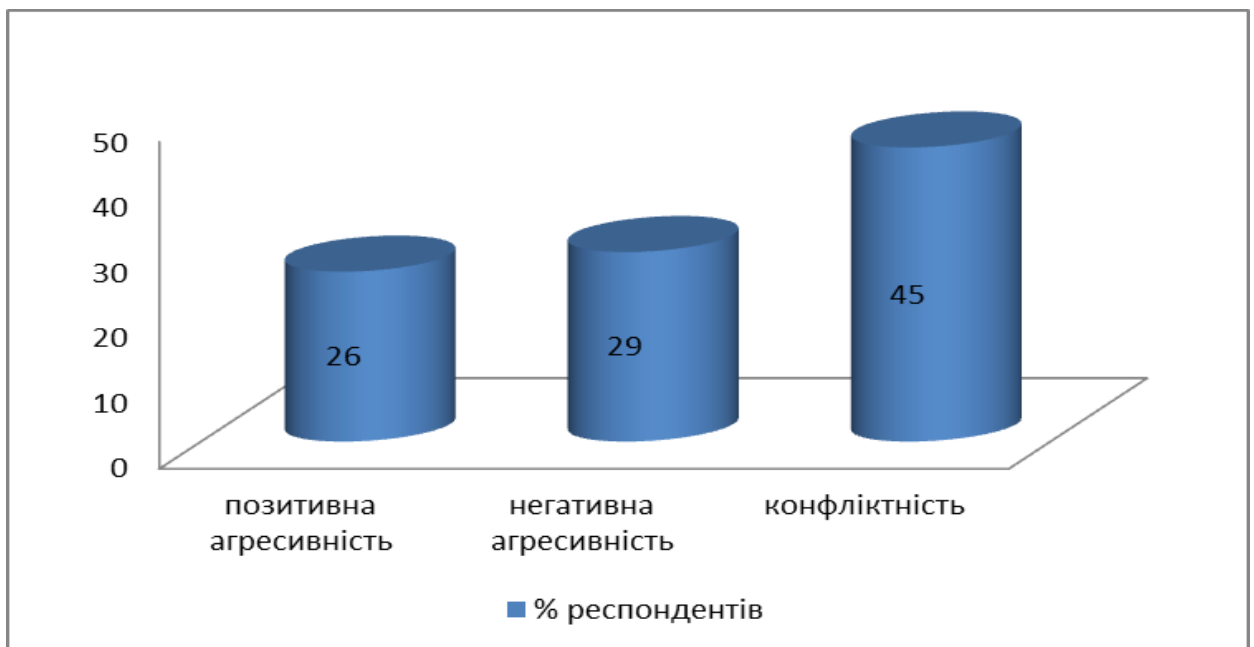
Також не поступаються цій якості такі особливості особистості юнаків та дівчат: запальність (15%), підозрілість (13%).

Менш проявляються серед юнаків та дівчат такі наступні якості: непоступливість (10%), нетерпимість до думки інших (10%), мстивість (10%), образливість (9%), і останнє - напористість (8%).

Розмежовуючи агресивність на позитивну (здорова агресивність, яка забезпечує людям як психологічний, так і фізичний самозахист і пов'язана з вольовими якостями) і негативну (спонтанна некерована збудливість), можна сказати, що прояву позитивної агресивності належить 26%, а негативна агресія проявляється у 29% респондентів. Що ж стосується ще однієї шкали - конфліктності, то тут конфліктність властива 45% респондентам.

Рис 2.3. Сегментограму результатів дослідження за тестовою методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» автори Є.П.Ільїн і П. А. Ковальов у випробуваних експериментальної групи

Рис 2.4. Діаграму результатів дослідження за тестовою методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» автори Є.П.Ільїн і П. А. Ковальов у випробуваних експериментальної групи

Для діагностики схильності суб'єкта до неявної агресивної і ворожої поведінки застосовано тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кук та Д. Медлей.

Результати даного дослідження представлені в табл. 2.4, табл. 2.5, рис.2.5

Таблиця 2.4

**Результати аналізу показників цинізму, агресивності та ворожості
у випробуваних експериментальної групи**

респондент	Цинізм, бал	Агресивність, бал	Ворожість, бал
1	47	30	14
2	39	30	12
3	40	29	11
4	62	31	22
5	22	26	10
6	60	26	13
7	61	16	7
8	46	23	13
9	55	24	19
10	57	40	18
11	65	46	30
12	63	40	22
13	55	30	25
14	31	20	8
15	45	31	16
16	55	35	21
17	56	31	19
18	48	34	24
19	39	23	13
20	40	26	13
21	58	37	18
22	53	37	18
23	58	35	21
24	47	33	16
25	54	33	19
26	34	28	11
27	52	29	18
28	53	32	13
29	29	42	17

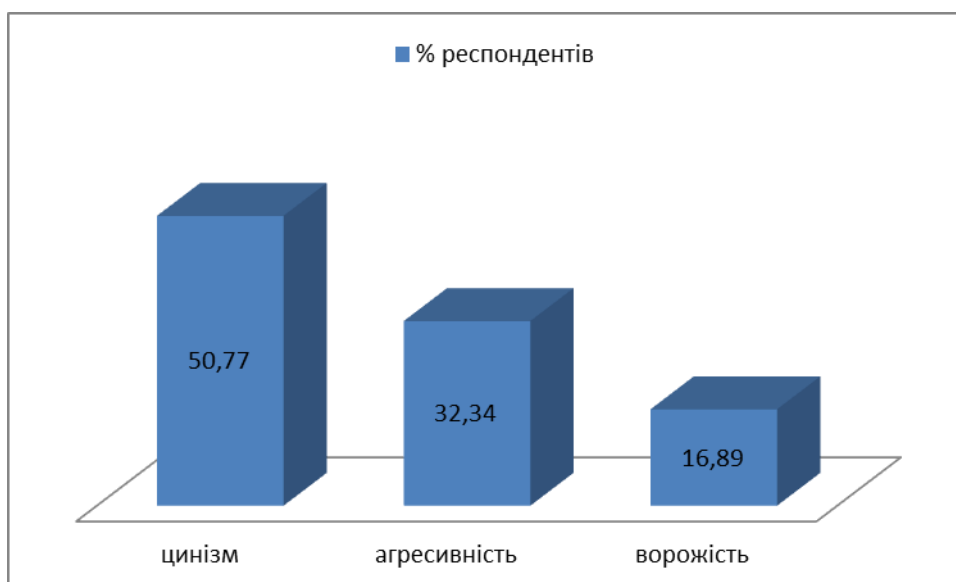
Таблиця 2.5

**Результати аналізу показників цинізму, агресивності та ворожості
у випробуваних експериментальної групи**

Показник	Цинізм, %	Агресивність, %	Ворожість, %
Високий	3,45	3,45	6,9
Середній з тенденцією до високого	75,86	58,62	41,38
Середній з тенденцією до низького	17,24	37,93	44,83
Низький показник	3,45	-	6,9

Розподіл результатів за рівнями вираженості діагностованих властивостей чітко показує, що нижчий і вищий рівні в даній вибірці практично не представлені. Основний відсоток вибірки сконцентрований на середньому рівні з тенденцією до високого.

Виходить, що відмінними рисами юнаків і дівчат сьогодні можна розглядати цинізм, який спостерігається у 75,86% вибірки на середньому рівні з тенденцією до високого. У поведінці це проявляється, як зневага до норм суспільної моралі, моральності, нахабство і свого роду безсоромність. А також якусь загальну агресивність, зафіксовану у 58,62% респондентів також на середньому рівні з тенденцією до високого. Це форма поведінки з відкритим проявом агресії, спрямованої на нанесення шкоди комусь або чомусь, а також спосіб відстоювати свої інтереси, нерідко утискаючи при цьому інтереси інших. У меншій мірі нашим респондентам виявилася властива ворожість, яка відзначена тільки у 41,38% опитаних на середньому рівні з тенденцією до високого, а у 44,83% - на середньому рівні з тенденцією до низького. Молодим людям виявляється також характерна певна ворожість по відношенню до інших людей, тобто обережність, недовірливість, егоїстичність, недоброчливість.

Рис 2.5. Гістограма результатів дослідження за тестовою методикою Кука-Медлей

За даними дослідження рівень вираженості трьох форм агресії (цинізму, агресивності і ворожості) опитаних юнаків і дівчат не виходить за рамки середніх значень (табл. 2.3.)

Згідно рис. 2.5. найбільші середні значення реєструються за шкалою «цинізм». Цинізм визначають, як особистісну (іноді ширше - життєву) позицію, яка має демонстративну зневагу до прийнятих норм і традицій, що заважають вирішенню прагматичних завдань і/або малопродатних в практичному сенсі. У юнаків і дівчат він може виражатися, як максималізм у судженнях, нетерпимість до фальші або як знак протесту проти буденності і нав'язувані стереотипів. Подібні прояви цілком відповідають одним із завдань цього віку - формування власних норм і правил поведінки, які узгоджуються з особистими особливостями, а не встановленими батьками.

Середні показники за шкалою «агресивність» включають прояв рис необхідних для активного життя: наполегливість, ініціатива, наполегливість у досягненні мети, подолання перешкод. Крім того, агресію може викликати ситуація, пов'язана з прагненням до справедливості. Деякі випадки агресивного прояву пов'язані з позбавленням від фрустрації і тривоги.

Ворожість можна визначити, як негативну установку до іншої людини

або групи людей, яка знаходить своє вираження в вкрай несприятливою оцінкою свого об'єкта - жертви. Середні показники за шкалою «ворожість» у респондентів скоріше говорять про здатність висловлювати свою недоброзичливість до несподобаних людям. Прояви ворожості в поведінці, може носити приховані форми - негативізм, небажання співпрацювати, уникнення спілкування і т. ін.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

У другому розділі був проведений психологічний та статистичний аналіз результатів констатувального експерименту. Використовувалися психодіагностичні методики, адекватні предмету і завданням дослідження: методика діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є.П.Ільїна та П. А. Ковальова та тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кук та Д. Медлей.

В результаті дослідження були виявлені наступні особливості агресивної поведінки: переважаючим типом поведінки серед респондентів є вербальна агресія, достатньо респондентів мають достатньо загострене почуття провини, відчувають докори сумління в певних життєвих чи конфліктних ситуаціях, що є стримуючим фактором частого прояви агресивної або ворожого поведінки до інших людей.

Також мають місце такі форми агресії, як підозрілість, непряма агресія, дратівливість, фізична агресія, образа, негативізм.

За результатами методики діагностики агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі було виявлено, що в індексі агресивності (що складається з фізичної агресії, вербальної агресії і дратівливості) найбільш вираженим є індикатор агресивності такий, як вербальна агресія. Високий показник вербальної агресії свідчить про намагання прояву агресії у вираженні негативних почуттів відкрито, як через форму (крик, верес), так і через зміст словесних відповідей. Необхідно відмітити, що такі показники агресивності, як негативізм та образа менш виражені. Часто виявляється дратівливість. Фізична агресія, використовується ними рідше. Але достатньо високий показник «почуття провини».

Високий рівень непрямой агресії свідчить про фрустрованість (глибока депресія, пов'язана з порушенням планів) юнаків та дівчат і його спробах стримати свої агресивні прояви. Ці прояви в результаті переносяться на неживі предмети і третіх осіб, як правило, осіб найближчого оточення,

наприклад батьків, вчителів (невмотивована грубість, відмова від виконання звичайних функцій).

Негативізм властивий юнакам та дівчатам в силу їх психологічних особливостей, однак високий його рівень повинен насторожувати, оскільки високий рівень негативізму супроводжує ендогенні психози і розлади особистості. І ті й інші стани - високий ризик по агресивним і кримінальним вчинкам. Дратівливість не є показником власне агресії, але відображає ступінь готовності до агресивних дій. У поєднанні з високим рівнем фізичної або непрямой агресії це дуже небезпечний показник. Підозрілість, образа і почуття провини відображають невротичні реакції, служать показником загальної нестабільності відносин індивідуума з оточуючими. Їх високі показники - привід для звернення до психолога і психіатра за консультацією.

«Індекс агресивності» у випробовуваних вище «індексу ворожості», що говорить про те, що зовні агресія у респондентів виражається частіше і це люди, завжди готові до боротьби із зовнішнім світом. В середньому по виборці респонденти частіше демонструють агресивну реакцію, яка виявляється «зовні», активно по відношенню до конкретних осіб, ніж реакцію, яка полягає в тому, що особистість займає в загальному негативну позицію по відношенню до оточуючих.

В індексі ворожості, що складається з показників образи і підозрілості, провідним є «підозрілість» - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду. Під ворожістю розуміється така реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій.

Під агресивністю розуміється властивість особистості, що характеризується наявністю деструктивних тенденцій, в основному в області суб'єктно-об'єктних відносин. Деструктивний компонент людської активності є необхідним у творчій діяльності, так як потреби індивідуального розвитку формують в людях здатність до усунення і руйнування перешкод, подолання того, що протидіє цьому процесу.

Але агресивність має кількісну і якісну характеристики і як і всяка властивість, вона має різний ступінь вираженості: від майже повної її відсутності до граничного розвитку. Кожна особистість повинна мати певний ступінь агресивності. Відсутність її призводить до пасивності, відомості, конформності, а надмірний розвиток починає визначати весь вигляд особистості, яка може стати конфліктною і нездатною на свідому кооперацію і співпрацю.

За підсумками аналізу діагностичного матеріалу за методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» Є.П.Ільїна та П. А. Ковальова з'ясувалося, що головна особиста властивість, яка притаманна випробовуваним - безкомпромісність. Це говорить про те, що юнаки та дівчата категоричні в своїх судженнях, їх погляди і принципи непохитні, вони не хочуть йти на взаємні поступки, внаслідок чого по відношенню до оточуючих проявляють упертість, непоступливість і не приймають чужу точку зору, що часто впливає в конфлікти. Основою цієї якості є вроджена ригідність, що визначається будовою психіки і проявляється у відсутності гнучкості в реакціях і поведінці. Однак, безкомпромісність найчастіше проявляється лише в окремих випадках, коли зачіпаються інтереси самої людини.

Також не поступаються цій якості такі особливості особистості юнаків та дівчат, як запальність та підозрілість. Підозрілість проявляється в недовірі іншим людям, їхнім вчинкам і словам. Запальність відрізняється схильністю до частого і різкого подразнення.

Менш проявляються серед юнаків та дівчат такі наступні якості: непоступливість - бажання настояти на своєму в будь-якому випадку, нетерпимість до думки інших, мстивість - це схильність людей до агресії за завданий біль іншими людьми, образливість, яка визначається тим, що емоції образи легко виникають внаслідок підвищеної чутливості до власних достоїнств, і останнє - напористість, як прагнення нав'язати свої думки і волю.

В результаті дослідження були отримані дані, про які можна сказати, що сучасні юнаки та дівчата проявляють агресивні тенденції, конфліктні. І провідною особистісної рисою цього агресивної поведінки є безкомпромісність.

За результатами дослідження рівня і структури агресії у підлітків встановлено, що загальний індекс агресії і показники таких видів її прояви як: агресивність, цинізм, ворожість у більшості респондентів не виходять за рамки середніх значень.

Аналізуючи отримані дані в цілому, а також індивідуальні результати кожного з підлітків, було відмічено певну тенденцію до підвищеного рівня агресивності досліджуваних, що вимагає запровадження відповідних засобів психокорекції.

РОЗДІЛ 3. ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ЗНИЖЕННЯ ПРОЯВІВ АГРЕСІЇ У ЗДОБУВАЧІВ ВИЩОЇ ОСВІТИ ПЕРЕМІЩЕНОГО ЗВО

3.1. Програма соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО

Ситуація, що склалася вимагає проведення психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки, щоб знизити рівень агресивності. Тому була розроблена програма психолого-педагогічного тренінгу агресивної поведінки студентів, яка складається з десяти занять.

Мета корекційної програми соціально-психологічного тренінгу - знизити рівень агресивної поведінки юнаків та дівчат.

Для досягнення цієї мети були виявлені наступні завдання:

- 1) дати можливість усвідомити неконструктивність агресивної поведінки;
- 2) навчити розуміти переживання, стан і інтереси інших людей і вміння адекватно висловити своє;
- 3) виробити вміння висловлювати свою агресію в прийнятних формах;
- 4) сформулювати навички конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів;
- 5) підвищити рівень самоконтролю та саморегуляції;
- 6) сформувати позитивну адекватну самооцінку.

Основні нормативи, якими доцільно керуватися при проведенні групових занять:

Вікові межі: 17-20 років

Оптимальна чисельність в групі: до 30 осіб

Тривалість групових занять: 1 - 1,5 години.

Кількість і частота занять - 10 занять, три заняття в тиждень.

Форма роботи - групова

Методи роботи - дискусія, гра, бесіда, робота в групах, аналіз конкретних ситуацій, психогімнастичні вправи.

Структура кожного заняття:

Початок заняття. Привітання, з'ясування загальної атмосфери в групі, настроїв групи на роботу.

Основна частина. Настрій на вправи. Вправи. Обговорення результатів.

Підведення підсумків заняття. Підсумкове слово ведучого, закінчення заняття.

Цілі кожного заняття і вправ, використаних в програмі корекції агресивної поведінки юнаків та дівчат:

Заняття 1 «Давайте познайомимося»

Мета: створити довірливу атмосферу, налаштувати на роботу корекційну групу.

Завдання:

- представити учасників тренінгу один з одному;
- перебороти психологічний бар'єр у спілкуванні, вступивши в діалог з партнером.
- визначити позитивні якості партнера;
- підвести підсумки заняття.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці.

Вправа «Познайомимося» (20 хвилин)

Інструкція: група розбивається на пари. Кожен учасник розповідає своєму сусідові про себе, слухач повинен не перебиваючи оповідача стежити за його розповіддю (5 хвилин кожен). Група збирається разом. Кожен учасник коротко переповідає те, що йому повідав про себе напарник, не пропустивши жодної деталі.

Мета: подолати психологічний бар'єр у спілкуванні, вступити в діалог з партнером познайомитися з ним.

Вправа «Прикметники» (10 хвилин)

Інструкція: Кожен учасник вибирає собі прикметник, що характеризує його позитивно (3 імені прикметника). Прикметник має починатися з тієї ж букви,

що і ім'я учасника. Наприклад: мужня, мила, м'яка Марія.

Мета: познайомити учасників ближче, створити сприятливий клімат в групі.

Вправа «Позитивне уявлення» (15-20 хвилин)

Інструкція: Розділитися на пари. Протягом 5 хвилин кожен учасник має можливість розповісти своєму партнеру позитивну подію, яка з ним сталася. Через п'ять хвилин пари міняються. Обмінюємося інформацією про учасників групи.

Мета: дати учасникам можливість повірити в себе, підтримати себе і оточуючих.

Вправа «Якості» (20 хвилин)

Інструкція: Кожен учасник називає якості, які залучають його в друзях, виявляються групові переваги (3 якості)

Мета: сформувати теплий, емоційний клімат в групі, виявити групові переваги.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ваш настрій? Що ви чекаєте від сьогоднішнього заняття? Які ваші вподобання?
2. Чи складно було говорити про себе позитивно?
3. Чи легко було вислухати партнера? Як ви себе почуваете?
4. Як ви відноситеся до групової думки? Як ви вважаєте, чому вийшли різні відповіді?
5. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш настрій?

Заняття 2 «Дізнайтеся про мене»

Мета: усвідомити неконструктивність способів вираження агресії.

Завдання:

- привітати один одного;
- перебороти психологічний бар'єр в спілкуванні, вступивши в діалог з партнером;
- знайти вихід з незручної ситуації;

- встановити контакт з партнером по спілкуванню;
- підвести підсумки заняття.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці.

Вправа «Я такий ...» (25 хвилин)

Інструкція: Кожен учасник розповідає про себе те, що він вважає, буде цікаво для інших. Розповідь повинна бути короткою, чіткою.

Мета: створити можливість для самореалізації, самоствердження.

Вправа - гра «Злива» (10 хвилин)

Ведучий перебувати в колі, він робить певний рух, і всі повторюють по колу ці рухи, так як він повертається до кожного лицем, і гравець починає виконувати даний рух.

1 коло - потирання долонь

2 коло - клацання пальцями

3 коло - поплескування по стегнах.

Мета: розслабити, зняти напругу, активізувати увагу, спостережливість.

Вправа «Незручна ситуація» (30 хвилин)

Інструкція: Група ділиться на трійки, і розповідають, програють незручну ситуацію, яка з кожним сталася (10 хвилин), знаходять рішення даної проблеми. Об'єднання групи: перегляд сценаріїв, вислуховування варіантів розв'язання проблеми, знаходження групової думки (адекватного виходу з даної проблеми).

Мета: усвідомити неконструктивність способів вираження агресії, знаходження більш конструктивного виходу з «незручної» ситуації.

Вправа «Концентричні кола» (25 хвилин)

Інструкція: Учасники діляться на пари і сідають в коло: половина сідає обличчям до центру, друга половина - перед кожним учасником обличчям до нього. Кожен учасник отримує 10 хвилин, щоб говорити на задану тему-згадай ситуацію, в якій ти поведився агресивно і спробуй відповісти на питання: що ти відчував? Чи був ти задоволений результатом? Що б тобі допомогло бути неагресивним? Після цього учасники об'єднуються і діляться

своїми думками.

Мета: розвинути рефлексію, самопізнання.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. З чим ви сьогодні прийшли? Що у вас нового сталося? Як ваш настрій?
2. Чи складно було скласти розповідь про себе? Що вам здалося легко, а що складно?
3. Як ви себе відчуваєте? Чи змінився ваш стан і як?
4. Що ви зрозуміли з цього досвіду? Чи легко було запам'ятати інформацію?
5. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш настрій?

Заняття 3 «День одкровенень»

Мета: допомогти в усвідомленні своїх позитивних якостей.

Завдання:

- привітати один одного;
- делікатно поговорити зі співрозмовником;
- знайти позитивні якості партнера по спілкуванню;
- знайти вихід агресивних реакцій;
- підвести підсумки заняття.

Необхідний інструмент: м'яка іграшка, аркуші паперу, фломастери, бумага зім'ята в м'ячик, крейда.

Вправа «Враження» (20 хвилин)

Інструкція: Учасники розбиваються на пари, сідають один навпроти одного. Один з учасників розповідає іншому, яке гарне враження той на його справив. Говорити варто тепло і щиро. Через 5 хвилин пари міняються.

Мета: створити позитивну емоційну атмосферу.

Вправа «Освідчення в коханні» (30 хвилин)

Інструкція: Учасники отримують листочки паперу і вибирають негласно в групі людину, яка по найрізноманітнішим ознакам і якостям їм імпонує. На листочку слід вказати 5 найбільш яскравих якостей. Потім ведучий збирає листочки і зачитує, а учасники намагаються відгадати людину з такими

якостями.

Мета: допомогти в усвідомлення своїх позитивних якостей, підвищити самооцінку.

Вправа «Тік - так" (15 хвилин)

Інструкція: Учасники передають один одному звукову передачу: тик - на право, так – наліво по колу. Бум означає зміну напрямку передачі звуку. Будь-який учасник групи має право поміняти напрямління.

Мета: зняти емоційне напруження.

Вправа «Паперовий бум» (15 хвилин)

Інструкція: Команда ділиться на дві частини, на підлозі робляться 2 лінії. Одна команда стоїть на лівій частині, інша на правій частині. Учасникам передаються листи паперу порівну і мнуть в м'ячик. Завдання кожної з команд усі ті м'ячики, які виявилися на її території, перекинути на територію іншої команди.

Мета: виплеснути агресію, напругу за допомогою неагресивних форм рухової активності.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ви себе почуваєте? Що у вас нового? Які події у вас відбулися за ці дні?
2. Що ви нового дізналися про себе? Чи все це про вас?
3. Чи легко було вибрати людину в групі? Що вам сподобалося?
4. Як ви себе почуваєте? Чи змінився ваш стан в порівнянні з початком дня?

Заняття 4 «Внутрішні проблеми»

Мета: вивчити мотиви своєї агресивної поведінки та інших людей.

Завдання:

- привітати один одного;
- розіграти конфліктну ситуацію і знайти вихід з неї;
- знайти вихід агресивних реакцій;
- підвести підсумки заняття.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці, доска, крейда.

Вправа «Конфліктні пари» (30 хвилин)

Інструкція: На прохання ведучого учасники пропонують різні конфліктні ситуації, які записують на дошці (7 ситуацій). Проводиться голосування і обговорення, хто частіше зустрічається з проблемою. Одну з актуальних ситуацій необхідно розіграти за допомогою рольової гри (беруть участь всі, група сама ділитися на ролі, тренер лише допомагає). Після розігрування групі спільно потрібно знайти вихід з конфліктної ситуації, і так само програти вихід із ситуації. Неодмінною умовою є участь всіх членів тренінгу. Мета: виробити вміння грамотно проявляти свої емоції і стримувати агресивні реакції.

Вправа «Монолог» (20-30 хвилин)

Інструкція: Учасникам необхідно вступити в конфліктний діалог. Перший кидає фразу своєму супернику, він відповідає йому фразою. Вони обмінюються фразами з умовою, що наступна фраза на тон вище. Дія відбувається в колі. Іншим учасникам необхідно стежити за переговорами, і говорити про те, що вони помітили.

Мета: допомогти в розвитку вміння студента тримати себе в руках і управляти собою і ситуацією під час конфлікту.

Вправа «Поміняємось місцями» (20 хвилин)

Інструкція: Гра проводиться у колі. Один стілець забирається. Ведучий, що знаходиться в центрі кола, вимовляє: «Поміняються місцями ті, хто ...» Учасникам треба швидко встати і помінятися місцями. Той, хто не встиг, займає місце ведучого.

Мета: допомогти в розвитку уважності і швидкості реакції.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. З чим ви сьогодні прийшли? Що у вас нового сталося? Як ваш настрій?
2. Як ви думаєте, чому голосування було різним? Чи багато проблем виявилось нез'ясованими? Чи були актуальні для вас конфліктні ситуації?
3. Чи складно було впоратися із завданням?
4. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш настрій?

Заняття 5 «Впевнена поведінка»

Мета: навчити методам саморегуляції.

Завдання:

- привітати один одного;
- продемонструвати впевнену, невпевнену, агресивну поведінку;
- зобразити емоцію у вигляді статуї;
- «спалити» негативний досвід, прийняти досвід, зрозуміти, його як дар;
- підвести підсумки тренінгу.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці, картки з різними емоціями.

Вправа «Різні відповіді» (30 хвилин)

Інструкція: Кожному члену групи пропонується продемонструвати ситуації: впевнений, невпевнений, агресивний. Задаються наступні питання учасникам: 1. Друг продовжує займати вас розмовою, ви хочете піти. Що ви зробите? У парах необхідно розіграти ці ситуації (3 ситуації: впевненої, невпевненої, агресивної поведінки). Група об'єднується, перегляд сценки, знаходження спільної рішення з проблеми (необхідно вести записи на дошці).

Мета: допомогти членам групи відрізнити впевнену відповідь від невпевненої і агресивної відповіді.

Вправа «Дорахуємо до 30 ..» (10 хвилин)

Інструкція: Всі учасники закривають очі, і без домовленості починають рахувати від 1 до 30. Чим більше група дорахувала, тим згуртованіший колектив.

Мета: зняти емоційне напруження.

Вправа «Наші емоції» (20 хвилин)

Інструкція: Вам будуть роздані картки з назвами почуттів. Ознайомтеся з ними, але не показуйте їх оточуючим. Кожному з вас необхідно буде піднятися на стілець і зобразити пам'ятник тому почуттю, яке написано у вас на картці. Завдання групи відгадати пам'ятник - яке почуття вони бачать.

Пам'ятник руйнується тільки по команді тренера. Після завершення група розсідається в коло. Необхідно пояснити, як ви розумієте слова, зазначені на картці. Спробувати описати ці якості, в яких життєвих ситуаціях вони можуть виникати. Коли у вас виникали ці почуття? Розкажіть про це.

Мета: ознайомитися з емоціями, відреагувати негативний досвід.

Вправа «Розрядимся» (20 хвилин)

Інструкція: Сядьте зручніше, розслабтеся, глибоко вдихніть 3-4 рази і закрийте очі. Уявіть, що ви потрапили на невелику виставку. На ній виставлені фотографії людей, на яких ви розгнівані, злі. Походіть по цій виставці, постарайтеся розглянути ці портрети, виберете будь-який з них і зупиніться у нього. Постарайтеся пригадати якусь конфліктну ситуацію, пов'язану з цією людиною. Постарайтеся думкою побачити самого себе в цій ситуації. Уявіть, що висловлюєте свої почуття людині, на яку розгнівані, не стримуйте свої почуття. Якщо ви закінчили вправу, дайте знак - кивніть головою. 3-4 рази вдихніть і відкрийте очі.

Мета: вибрати найбільш прийнятний спосіб розрядки гніву й агресивності.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ви себе відчуваєте? Що у вас нового? Які події у вас відбулися за ці дні?
2. Чи легко було розрізняти питання? До якої поведінки ви схильні?
3. Які емоції у вас зараз? Що вам сподобалося в цій вправі?
4. Що легко, що важко було зробити в цій вправі? На кому ви зупинилися? Яку ситуацію представили ви? Як змінювався ваш настрій протягом заняття?
5. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш настрій?

Заняття 6 «Вивчимо самого себе»

Мета: знайти альтернативні способи задоволення власних потреб студентів і взаємодія з оточуючими.

Завдання:

- привітати один одного;
- конструктивно відстояти свою точку зору по певному напрямку;

- пофантазувати про своє майбутнє, прогнозувати;
- ідентифікувати себе як особистість і навчитися брати на себе відповідальність;
- підвести підсумки тренінгу.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці, аркуші, фломастери.

Вправа «Точка зору» (30 хвилин)

Інструкція: Члени групи стоять. Стільці розставляють уздовж протилежних стін. Тренер зачитує інструкцію: зараз вам буде зачитано думку людей з приводу різних проблем. Ті, хто згоден з цією думкою, сядьте на стільці праворуч, ті, хто не згоден - зліва.

Думки:

1. Всі недобрі вчинки не залишаються безкарними.
2. Людям, які брешуть, важко дивитися в очі інших.
3. Будь-якого злочинця можна звільнити завдяки вправним захистом адвоката.
4. Кожна людина повинна слідувати почуттю боргу і відповідальності.
5. Дотримання законів є обов'язковим.
6. Якщо правило не подобається, то його можна порушити.
7. Батькам можна пробачити все.
8. Люди повинні поважати права інших.
9. Того, хто обдунив, обов'язково буде мучити совість.

Потім тренер звертається до однієї групи і просить обґрунтувати їх вибір, і так само до іншої групи.

Мета: стимулювати вивчення самого себе, сприяти поведінковим змінам.

Вправа «Майбутнє» (30 хвилин)

Інструкція: Один з учасників групи всідається на стілець. Решта членів групи розсідаються півколом. Подивіться на людину на стільці. Постарайтеся, спираючись на свої асоціації, описати і висловити свої пропозиції щодо його майбутнього. Через п'ять років, як він зміниться, що з ним буде, де він буде працювати, чи буде у нього сім'я у що він буде одягнений. Ведучий задає

питання сидячому на стільці: «Яким ви бачите своє майбутнє? Чого ви побоюєтеся в майбутньому? » Після того, як кожен з членів групи посидів на стільці, проводиться групове обговорення.

Мета: побудувати майбутнє через планування і фантазування, інтеграція його з теперішнім часом.

Вправа «Чи господар я своєї долі?» (20 хвилин)

Інструкція: Роздаються аркуші, на яких треба відповісти на питання: «Хто я?». Далі слід поговорити про кожного учасника. Задаються питання: «Що таке відповідальність? Що таке впевнена у собі людина? ».

Мета: з'ясувати, хто вважає себе господарем свого життя, а хто вважає, що все в житті залежить від інших людей.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ваш настрій? Що ви чекаєте від сьогоднішнього заняття?
2. Що легко, що важко було зробити в цій вправі? Чого вам не вистачило? Як змінювався ваш стан на протязі вправи?
3. Що ви відчуваєте? Про що думаєте? Що в цьому занятті було про вас?
4. Чи легко було визначитися зі своїм місцем у житті?
5. Як ви себе почуваєте? Чи змінився ваш стан в порівнянні з початком дня? Що нового ви дізналися про себе?

Заняття 7 «День ігор»

Мета: відпрацювати конструктивні способи поведінки і вивчити мотиви своєї агресивної поведінки.

Завдання:

- привітати один одного;
- знайти конструктивний вихід з конфліктної ситуації;
- навчитися делікатно виходити з конфлікту;
- підвести підсумки заняття.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці.

Вправа «Драбинка» (20 хвилин)

Інструкція: Учасникам необхідно вступити в конфліктний діалог. 1 - кидає виклик своєму співрозмовнику, 2 - відповідає на його фразу (фрази повинні бити якомога більш адекватні) і т.д. Той з пари, хто не впорався, вибуває, в гру вступає наступний учасник. Решта учасників глядачі і вони дають зворотний зв'язок гравцям.

Мета: розвинути вміння адекватно реагувати в конфлікті.

Вправа «Молекули» (15 хвилин)

Інструкція: Всі учасники розходяться по залу, обіймаються, вітаються, так як хочуть. Як тільки ведучий говорить: «подвійні молекули» - все повинні зібратися по двоє, «Потрійні молекули» - все повинні об'єднатися в трійки і т.д. Тот хто не знайшов собі напарника ставати ведучим.

Мета: зняти емоційне, фізичне напруження.

Вправа «Вихід з контакту» (30 хвилин)

Інструкція: Розділитися по двоє людей. Двоє граючих повинні поговорити на певну тему, враховуючи, що бесіда повинна відповідати бесіді малознайомих людей. Через 2-3 хвилини один повинен делікатно пояснити співрозмовнику, що змушений залишити його. Переможцем буде вважатися той, хто зумів підтримати бесіду, і той, хто знайшов вдалий вихід з контакту.

Мета: розвинути вміння адекватно реагувати на проблемну ситуацію.

Вправа «Контакт» (30 хвилин)

Інструкція: Учасникам групи треба розділитися на пари. У кожній парі обидва партнери по черзі повинні завершити фразу: «Здрастуйте, мені дуже подобається...». На цей діалог відводиться 15-20 хвилин. Потім проводиться обговорення змісту діалогу.

Мета: допомогти в розвитку комунікативних якостей, забезпечити психологічну підтримку в групі.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. З чим ви сьогодні прийшли? Що у вас нового сталося? Як ваш настрій?
2. Чи складно було адекватно відповідати на фрази? Як ви себе відчуваєте?
3. Що було складно, а що ні? Що ви сьогодні для себе придбали? У чому

користь зробленої вправи?

4. Чи сподобалася вам вправа і чим?

5. Як ви себе почуваєте? Чи змінився ваш стан в порівнянні з початком дня?

Заняття 8 «День одкровенень»

Мета: навчити навичкам поведінки в конфлікті.

Завдання:

- привітати один одного;
- продовжити і узагальнити предмет, який передається;
- спробувати себе в ролі свідка і контролера в поведінці, розмові співрозмовників;
- підвести підсумки тренінгу.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці.

Вправа «Так» (30 хвилин)

Інструкція: Учасники, діляться на пари. Один з учасників говорить фразу, що показує його стан, настрій або відчуття. Після чого другий повинен задати йому питання, щоб уточнити і з'ясувати деталі. Наприклад, "Дивно, але я помітила за собою, що коли перебуваю в такому стані, то колір мого одягу приблизно однаковий". Вправа вважається виконаною, якщо у відповідь на розпитування учасник отримує три позитивні відповіді - "так".

Мета: удосконалювати навички емпатії і рефлексії.

Вправа «Передача по колу» (20-30 хвилин)

Інструкція: Всі сідають в коло. Один з учасників групи починає дію з уявним предметом так, щоб її можна було продовжити. Сусід повторює дію і продовжує її. Таким чином предмет обходить коло і повертається до першого гравця. Той називає переданий йому предмет і кожен з учасників називає, в свою чергу, що передавав саме він. Після обговорення вправа повторюється ще раз.

Мета: удосконалювати навички вираження агресивної поведінки в прийнятних формах.

Вправа «Суперечка при свідку» (30 хвилин)

Інструкція: Учасники розбиваються на трійки. Один з членів трійки бере на себе роль спостерігача-контролера. Його завдання - стежити за тим, щоб учасники суперечки здійснювали підтримку висловлювань партнерів, не пропускали другого такту ("З'ясування") і при парафраз використовували "інші слова", тобто він виконує ті ж функції, що веде в попередній вправі. Два інших члена трійки, попередньо вирішивши, яку з альтернативних позицій вони займають, вступають в суперечку, на обрану ними тему, дотримуючись трикратної схеми ведення діалогу. По ходу вправи учасники міняються ролями, тобто роль спостерігача-контролера по черзі виконують всі члени трійки.

Мета: допомогти в розвитку адаптивної поведінки в конфлікті.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ваш настрій? Що ви чекаєте від сьогоднішнього заняття?
2. Що було легко, а що складно? Чи змінився ваш стан і як?
3. Чи легко було без слів передавати предмет? На що ви орієнтувалися, щоб вгадати?
4. Які труднощі зустрілися вам в розмові?
5. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш стан?

Заняття 9 «Дискусія»

Мета: закріпити конструктивні способи поведінки.

Завдання:

- привітати один одного;
- вміти знайти контакт з іншою людиною;
- відстояти свою точку зору, співвіднести її з груповими думками;
- підвести підсумки тренінгу.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці, доска, крейда, 2 ватмана, фломастери, фарби.

Вправа «Карусель» (30 хвилин)

Інструкція: У вправі здійснюється серія зустрічей, причому кожного разу з новою людиною. Завдання: легко увійти в контакт, підтримати розмову і попроситися. Члени групи встають за принципом "каруселі", тобто обличчям один до одного і утворюють два кола: внутрішній нерухомий і зовнішній рухливий. Приклади ситуацій: • Перед вами людина, яку ви добре знаєте, але досить довго не бачили. Ви раді цій зустрічі ... • Перед вами незнайомий чоловік. Зустрітися з ним ... • Перед вами маленька дитина, він чогось злякався. Підійдіть до нього і заспокойте його. • Після тривалої розлуки ви зустрічаєте коханого (кохану), ви дуже раді зустрічі ... Час на встановлення контакту і проведення бесіди 3-4 хвилини. Потім провідний дає сигнал і учасники тренінгу зсуваються до наступного учасника.

Мета: формувати навички швидкого реагування при вступі в контакти; розвинути емпатію і рефлексію в процесі тренінгу.

Вправа «Дискусія» (25 хвилин)

Інструкція: Група розбивається на "трійки". У кожній трійці розподіляються обов'язки. Один з учасників грає роль "глухого-і-німого": він нічого не чує, не може говорити, але в його розпорядженні - зір, жести, пантоміма; другий учасник грає роль "глухого та паралітика": він може говорити і бачити; третій "сліпий-і-німий": він здатний тільки чути і показувати. Всій трійці пропонується завдання, наприклад, домовитися про місце, час і мету зустрічі.

Мета: удосконалювати взаєморозуміння партнерів по спілкуванню на невербальному рівні.

Вправа - диспут «Дискусія» (30 хвилин)

Інструкція: Вправа проводиться в формі диспуту. Учасники діляться на дві приблизно рівні за чисельністю команди. За допомогою жереба вирішується, яка з команд буде займати одну з альтернативних позицій з будь-якого питання, наприклад: прихильники і противники "куріння", "алкоголізму" і т.д. Аргументи на користь тієї чи іншої точки зору члени команд висловлюють по черзі, а також від команд потрібно намалювати плакат на свою тему. Обов'язковою вимогою для граючих є підтримка висловлювань

суперників і з'ясування суті аргументації. У процесі слухання той з членів команди, чия черга висловлюватися наступним, повинен реагувати угу- піддакуванням і відлунням, задавати уточнюючі питання, якщо зміст аргументації не до кінця ясно або ж зробити парафраз, якщо склалося враження повної ясності. Аргументи на користь позиції своєї команди дозволяється висловлювати лише після того, як виступаючий тим або іншим способом просигналізує, що його зрозуміли правильно (кивок головою, «так, саме це я і мав на увазі "). Ведучий стежить за черговістю виступів, за тим, щоб той, хто слухає, здійснював підтримку висловлювання, не пропускаючи тактів, парафраз, використовуючи при цьому реакції відповідного такту. Можна давати роз'яснення типу, "Так, Ви мене зрозуміли правильно "найлегше, просто повторивши слова співрозмовника, а переконатися в правильності розуміння можна перефразуючи його висловлювання. Застерегти учасників від спроб продовжувати і розвивати думки співрозмовника, приписуючи йому не його слова. На закінчення вправи ведучий коментує хід слідства, звертаючи увагу на випадки, коли за допомогою парафразу вдалося домогтися уточнення позицій учасників "Диспуту"

Мета: провести бесіду на тему: «Скажімо, немає алкоголю, наркоманії».

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ви себе почуваєте? Що у вас нового? Які події у вас відбулися за ці дні?
2. В якій позиції вам сподобалося більше бути? З якими труднощами ви зіткнулися?
3. Чи складно було вам домовитися? Підійшла вам роль? В якій ролі ви хотіли б бути?
4. Чим сподобалася вам вправа? Чи актуальні для вас дані теми?
5. Що вам сподобалося, а що ні? Як змінився ваш настрій?

Заняття 10 «День прощання»

Мета: перевірити і закріпити отриману інформацію, осмислення того, що

відбувалося з групою за час проведення тренінгу.

Завдання:

- привітати один одного;
- поділися з групою своїми переживаннями;
- поділитися з групою своїми знаннями, які кожний отримав за час занять;
- згадати свій самий кращий день і розповісти про нього, чим він сподобався;
- підвести підсумки всіх занять тренінгу.

Необхідне приладдя: м'яка іграшка, стільці.

Вправа «Остання зустріч» (30 хвилин)

Інструкція: Уявіть собі, що заняття вже закінчилися, і ви розлучаетесь. Але чи всі ви встигли сказати все один одному? Може ви забули поділитися з групою своїми переживаннями? Або є людина, думку якого про себе ви хотіли б дізнатися? Або ви хочете подякувати кому-небудь? Зробіть це "тут і зараз".

Мета: удосконалювати комунікативну культуру.

Вправа «Що я нового дізнався» (20 хвилин)

Інструкція: Учасники діляться по колу своїми новими знаннями, тренер задає уточнюючі питання.

Мета: допомогти узагальнити зміст тренінгу, згадати основні підняті питання.

Вправа «Мій найкращий день» (30 хвилин)

Інструкція: Учасники по колу говорять про той день, коли їм сподобалося найбільше, а інші учасники слухають і допомагають згадати цей день.

Вправа «Давайте попрощаємося» (10 хвилин)

Інструкція: Учасники встають і прощаються, так як вони хочуть, кажуть добрі слова і побажання один одному. Можна обійняти один одного, подякувати один одному.

Питання тренера на протязі тренінгу:

1. Як ваш настрій? Що ви чекаєте від сьогоднішнього заняття? Які ваші вподобання?
2. З яким настроєм ви підете? Що б ви хотіли сказати учасникам?
3. Що ви нового дізналися за цей місяць? Що для вас стало відкриттям? Розкажіть про свої плани на найближчий рік.

Таким чином, програма складається з десяти занять протягом місяця. Заняття спрямовані на зняття агресивних проявів. Дана програма корекції допоможе повірити в свої позитивні якості, вміння конструктивно виходити з конфлікту, удосконалювати навички емпатії і рефлексії, а так само користуватися методами саморегуляції емоцій і контролювати свою поведінку.

3.2. Результати формувального експерименту

Для перевірки ефективності розробленої програми проведемо повторне діагностування, використовуючи ті ж методики, що й на констатуючому етапі.

Для дослідження рівня прояву основних видів агресії і ворожості в міжособистісній взаємодії в суспільстві застосовано Методику діагностики показників і форм агресивної поведінки А. Басса – А. Даркі.

В ході виконання даної методики випробуванням було запропоновано дати відповіді «так» чи «ні» на 75 тверджень.

Результати повторного дігностування представлені в табл. 3.1, на рис. 3.1., рис. 3.2.

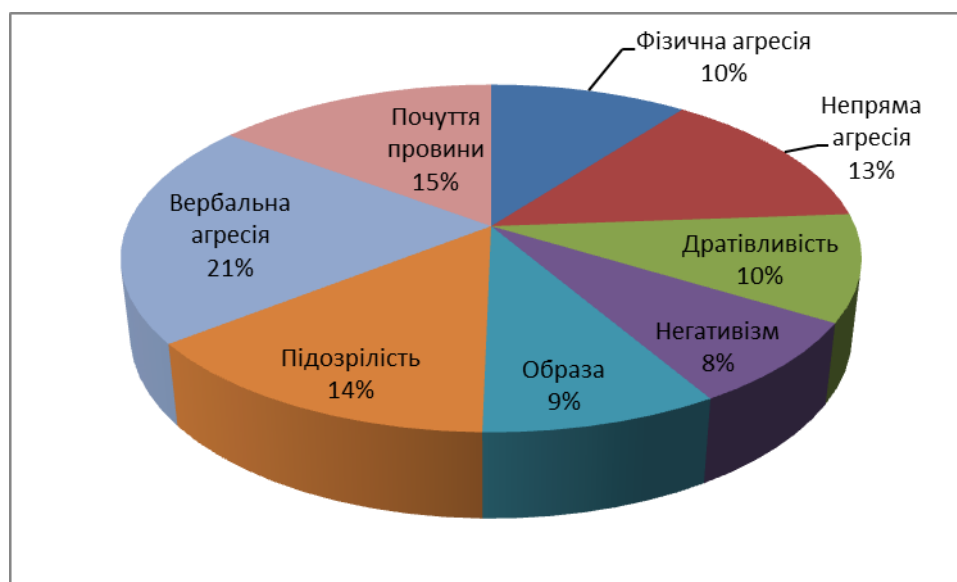
Індекс ворожості включає в себе 5 і 6 шкалу (Ворожість = Образа + Підозрілість), а індекс агресивності (як прямої, так і мотиваційної) включає в себе шкали 1, 3, 7 (Агресивність = Фізична агресія + Дратівливість + Вербальна агресія).

Нормою агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6-7 \pm 3$.

Таблиця 3.1

**Результати повторного діагностування згідно методики опитувальника
Басса-Даркі у випробуваних експериментальної групи**

респондент	Фізична агресія	Непряма агресія	Дратівливість	Негативізм	Образа	Підозрілість	Вербальна агресія	Почуття провини	Індекс ворожості (норма 6-7/+3)	Індекс агресивності (норма 21+/-4)
1	2	4	3	1	3	5	8	5	8	13
2	1	4	4	2	3	6	8	3	9	13
3	3	4	1	2	2	4	5	7	6	9
4	2	3	4	1	4	4	5	6	8	11
5	2	6	8	3	4	8	9	6	12	19
6	1	4	2	0	4	4	4	6	8	7
7	3	1	1	2	0	6	4	4	6	8
8	4	2	0	1	2	3	5	6	5	9
9	5	7	5	4	3	5	8	5	8	18
10	3	7	4	4	0	6	10	5	6	17
11	6	7	7	4	6	7	10	7	13	23
12	4	5	5	4	6	7	6	3	13	15
13	4	6	8	5	6	5	7	8	11	19
14	5	2	3	2	1	3	8	2	4	16
15	2	5	4	5	3	5	9	4	8	15
16	4	5	4	4	3	5	8	7	8	16
17	3	6	7	4	6	8	9	7	14	19
18	5	5	6	5	5	5	6	7	10	17
19	0	6	4	0	3	2	5	4	5	9
20	3	2	1	3	1	2	7	4	3	11
21	5	5	2	1	3	4	6	0	7	13
22	5	6	3	5	3	2	9	5	5	17
23	5	5	3	4	0	4	10	3	4	18
24	1	5	3	0	5	8	3	5	13	7
25	4	6	3	2	1	5	6	5	6	13
26	7	5	5	5	2	1	9	3	3	21
27	5	6	5	4	4	4	7	8	8	17
28	3	3	0	2	4	5	8	3	9	11
29	4	4	1	3	2	4	6	6	6	11

Рис 3.1. Сегментограма результатів повторного діагностування за тестовою методикою Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

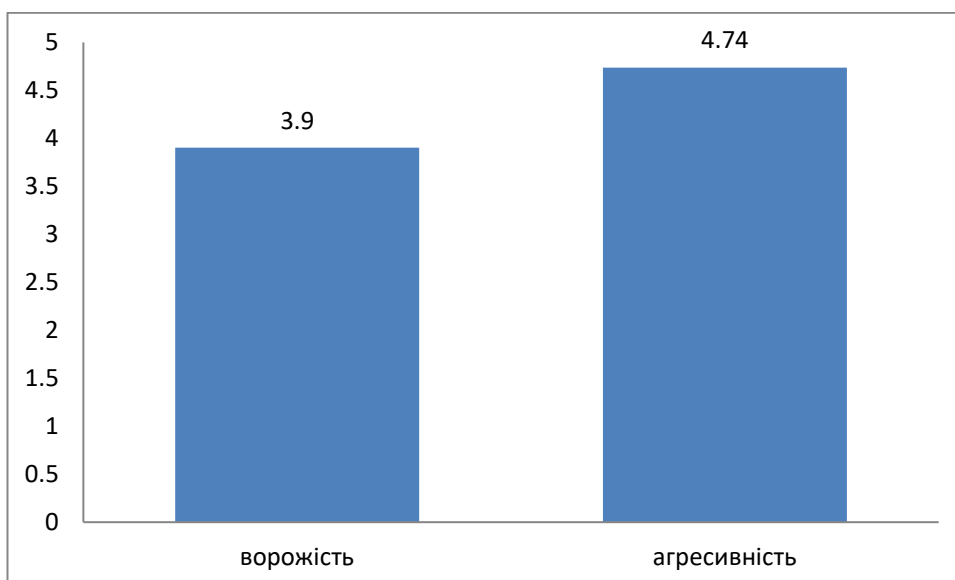
Аналізуючи дані, ми можемо зробити висновок про те, що переважаючим типом поведінки серед респондентів є вербальна агресія, вона проявляється у 21% здобувачів вищої освіти; 15% респондентів мають достатньо загострене почуття провини, відчують докори сумління в певних життєвих чи конфліктних ситуаціях, що є стримуючим фактором частого прояви агресивної або ворожого поведінки до інших людей.

Також мають місце такі форми агресії, як підозрілість (14%), непряма агресія (13%), дратівливість (10%), фізична агресія (10%), образа (9%), негативізм (8%).

Аналізуючи рівень прояву здобувачами вищої освіти агресивності і ворожості, ми зробили наступні висновки:

прояв ворожості в межах норми відзначається у 79% респондентів; у 6 осіб (21%) індекс ворожості вище норми;

індекс агресивності в межах норми відзначається у 38% респондентів і 18 осіб (62%) з 29 опитаних виявляють низьку агресивність в критичних ситуаціях або ситуаціях нестабільності і невизначеності.

Рис. 3.2. Гістограма середніх значень індексів агресивності та ворожості

З метою порівняння даних індексів агресії та індексів ворожості знаходимо середні значення індексів агресивності та ворожості (рис.3.2.) Ми бачимо, що «індекс агресивності» у випробовуваних вище «індексу ворожості», що говорить про те, що зовні агресія у респондентів виражається частіше і це люди, завжди готові до боротьби із зовнішнім світом. В середньому по виборці респонденти частіше демонструють агресивну реакцію, яка виявляється «зовні», активно по відношенню до конкретних осіб, ніж реакцію, яка полягає в тому, що особистість займає в загальному негативну позицію по відношенню до оточуючих.

В індексі ворожості, що складається з показників образи і підозрливості, провідним є «підозрливість» (див. рис.3.1.) - в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду. Під ворожістю розуміється така реакція, що розвиває негативні почуття і негативні оцінки людей і подій.

Для повторного діагностування схильності суб'єкта до конфліктності і агресивності, як особистісних характеристик застосовано методіку «Особистісна агресивність і конфліктність» Є.П.Ільїна та П. А. Ковальова.

В ході виконання даної методіки випробуванням було запропоновано

дати відповіді «так» чи «ні» на 80 тверджень.

Результати анкетування оцінювалися по кожній рисі характеру (запальність, наступальність, образливість, непоступливість, компромісність, мстивість, нетерпимість до думки інших, підозрілість) по 10-ти бальною шкалою, представленої в табл. 3.2.

Таблиця 3.2

Шкала для інтерпретації результатів

Сума балів	Виразність досліджуваної ознаки
Від 0 до 3	Низька
Понад 3 до 5	Середня
Понад 5 до 8	Висока
Понад 8 до 10	Дуже висока

Потім були розраховані інтегральні тестові показники, які дозволили оцінити - яка «сторона» агресивності проявляється частіше (позитивна – як результат вміння керувати своєю поведінкою, або деструктивна - як результат низького самоконтролю).

Так, сума балів за шкалами «наступальність (напористість)» і «непоступливість» дозволила розрахувати сумарний показник позитивної агресивності здобувача вищої освіти.

У той же час сума балів, набрана за шкалами «нетерпимість до думки інших» і «мстивість», дозволила виявити показник негативної агресивності респондентів.

На основі суми балів, набраних за шкалами «безкомпромісність», «запальність», «образливість», «підозрілість», визначено узагальнений показник конфліктності.

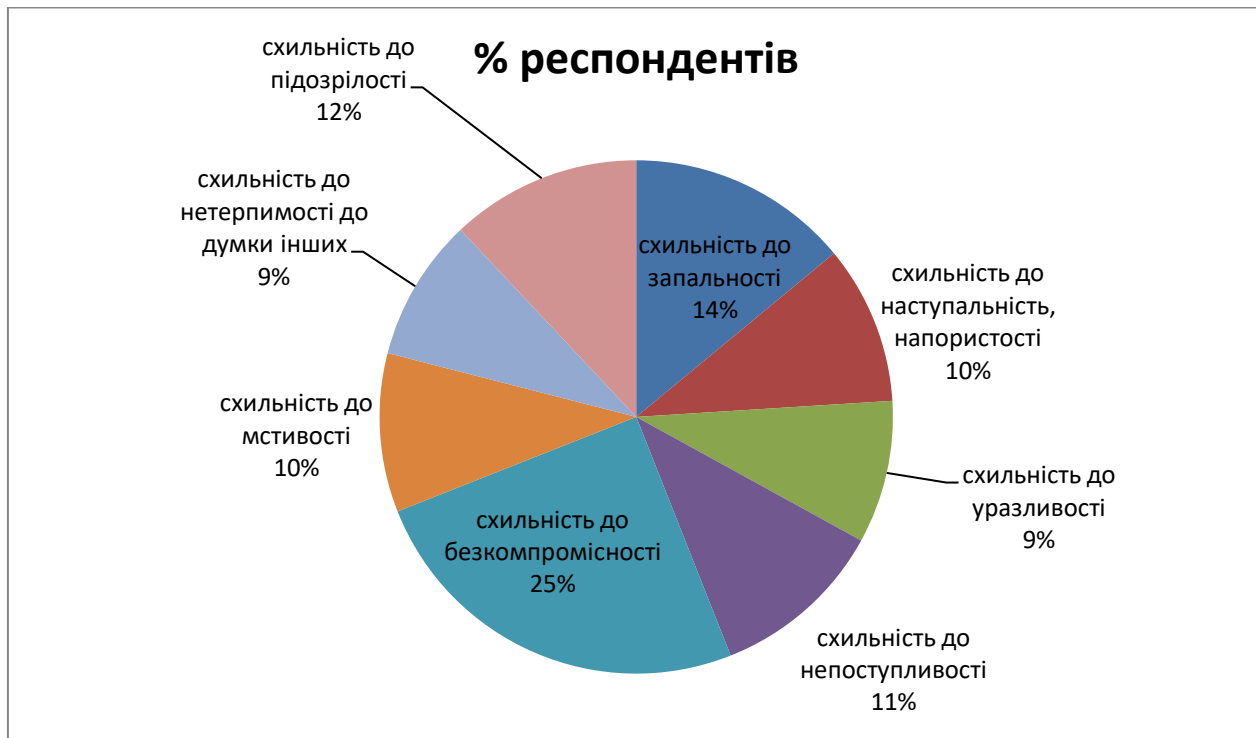
Результати даного дослідження представлені на рис. 3.3 та рис. 3.4.

За підсумками аналізу діагностичного матеріалу з'ясувалося, що головна особиста властивість, яка притаманна випробовуваним це безкомпромісність (25%).

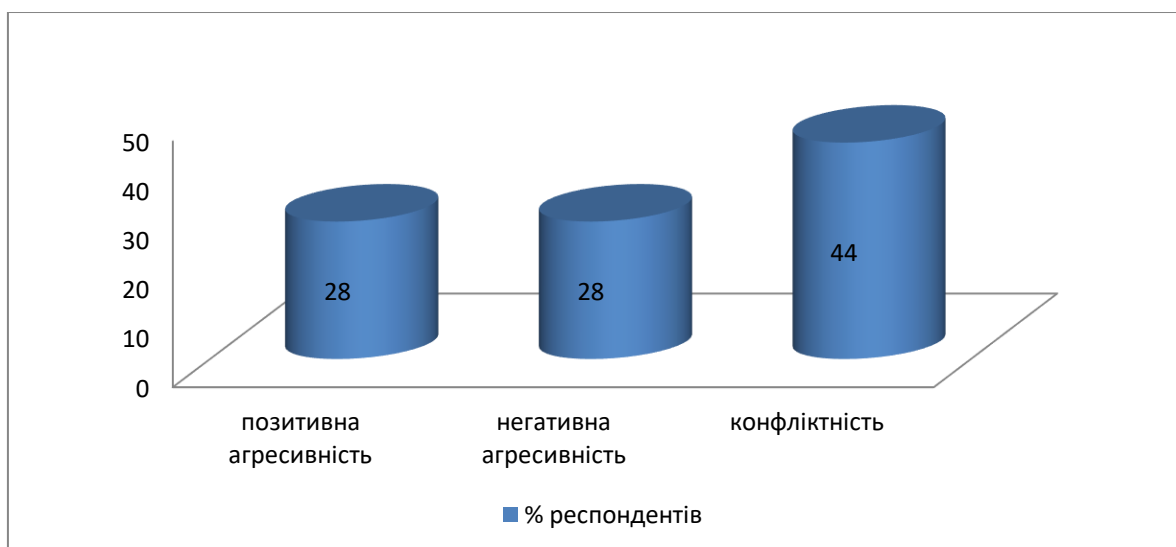
Також не поступаються цій якості такі особливості особистості юнаків

та дівчат: запальність (14%), підозрілість (12%).

Менш проявляються серед юнаків та дівчат такі наступні якості: непоступливість (11%), нетерпимість до думки інших (9%), мстивість (10%), образливість (9%), і останнє - напористість (10%).

Рис 3.3. Сегментнограма результатів повторного діагностування за тестовою методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» автори Є. П. Ільїн і П. А. Ковальов у випробуваних експериментальної групи

Рис 3.4. Діаграма результатів повторного діагностування за тестовою методикою «Особистісна агресивність і конфліктність» автори Є.П.Ільїн і П. А. Ковальов у випробуваних експериментальної групи

Розмежовуючи агресивність на позитивну (здорова агресивність, яка забезпечує людям як психологічний, так і фізичний самозахист і пов'язана з вольовими якостями) і негативну (спонтанна некерована збудливість), можна сказати, що прояву позитивної агресивності належить 28%, а негативна агресія проявляється у 28% респондентів. Що ж стосується ще однієї шкали - конфліктності, то тут конфліктність властива 44% респондентам.

Для діагностики схильності суб'єкта до неявної агресивної і ворожої поведінки застосовано тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кук та Д. Медлей.

Результати даного дослідження представлені в табл 3.3, табл. 3.4, рис. 3.5.

Розподіл результатів за рівнями вираженості діагностованих властивостей чітко показує, що нижчий і вищий рівні в даній вибірці практично не представлені. Основний відсоток вибірки сконцентрований на середньому рівні з тенденцією до високого.

Виходить, що відмінними рисами юнаків і дівчат сьогодні можна розглядати цинізм, який спостерігається у 79,31% вибірки на середньому рівні з тенденцією до високого. У поведінці це проявляється, як зневага до норм суспільної моралі, моральності, нахабство і свого роду безсоромність. А також якусь загальну агресивність, зафіксовану у 48,28% респондентів також на середньому рівні з тенденцією до високого. Це форма поведінки з відкритим проявом агресії, спрямованої на нанесення шкоди комусь або чомусь, а також спосіб відстоювати свої інтереси, нерідко утискаючи при цьому інтереси інших. У меншій мірі нашим респондентам виявилася властива ворожість, яка відзначена тільки у 44,83% опитаних на середньому рівні з тенденцією до високого, а у 44,83% - на середньому рівні з тенденцією до низького. Молодим людям виявляється також характерна певна ворожість по відношенню до інших людей, тобто обережність, недовірливість, егоїстичність, недобррозичливість.

Таблиця 3.3

Результати аналізу показників повторного діагностування цинізму, агресивності та ворожості у випробуваних експериментальної групи

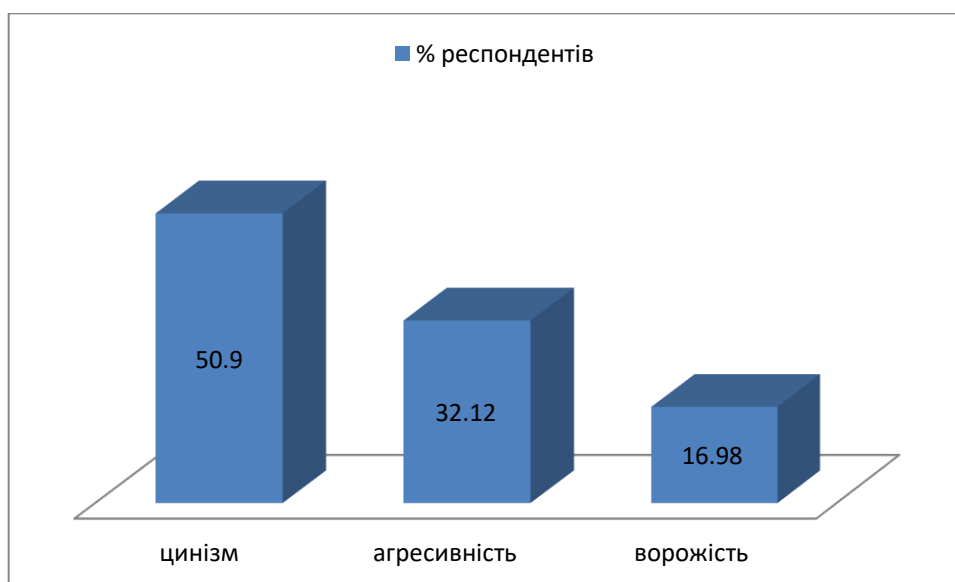
респондент	цинізм	агресивність	ворожість
1	45	28	14
2	36	30	12
3	40	29	11
4	60	29	21
5	22	26	10
6	59	25	13
7	59	16	7
8	45	23	13
9	53	24	19
10	58	38	18
11	63	43	29
12	63	39	22
13	55	30	24
14	31	20	8
15	45	29	16
16	55	34	20
17	56	29	19
18	47	34	23
19	39	23	13
20	39	26	13
21	57	35	18
22	53	36	18
23	57	34	20
24	47	32	16
25	53	32	19
26	34	28	11
27	50	28	17
28	52	32	13
29	29	41	16

За даними повторного діагностування рівень вираженості трьох форм агресії (цинізму, агресивності і ворожості) опитаних юнаків і дівчат не виходить за рамки середніх значень (табл. 3.3.)

Таблиця 3.4

**Результати аналізу показників цинізму, агресивності та ворожості
у повторному діагностуванні випробуваних експериментальної групи**

Показник	Цинізм, %	Агресивність, %	Ворожість, %
Високий	-	-	3,45
Середній з тенденцією до високого	79,31	48,28	44,83
Середній з тенденцією до низького	17,24	51,72	44,83
Низький показник	3,45	-	6,90

Рис 3.5. Гістограма результатів повторного діагностування за тестовою методикою Кука-Медлей

Згідно рис. 3.5. найбільші середні значення реєструються за шкалою «цинізм». Цинізм визначають, як особистісну (іноді ширше - життєву) позицію, яка має демонстративну зневагу до прийнятих норм і традицій, що заважають вирішенню прагматичних завдань і/або малопродатних в практичному сенсі. У юнаків і дівчат він може виражатися, як максималізм у судженнях, нетерпимість до фальші або як знак протесту проти буденності і

нав'язувані стереотипів. Подібні прояви цілком відповідають одним із завдань цього віку - формування власних норм і правил поведінки, які узгоджуються з особистими особливостями, а не встановленими батьками.

Середні показники за шкалою «агресивність» включають прояв рис необхідних для активного життя: наполегливість, ініціатива, наполегливість у досягненні мети, подолання перешкод. Крім того, агресію може викликати ситуація, пов'язана з прагненням до справедливості. Деякі випадки агресивного прояву пов'язані з позбавленням від фрустрації і тривоги.

Ворожість можна визначити, як негативну установку до іншої людини або групи людей, яка знаходить своє вираження в вкрай несприятливою оцінкою свого об'єкта - жертви. Середні показники за шкалою «ворожість» у респондентів скоріше говорять про здатність висловлювати свою недоброзичливість до несподобаних людям. Прояви ворожості в поведінці, може носити приховані форми - негативізм, небажання співпрацювати, уникнення спілкування і т. ін.

3.3. Оцінка ефективності корекційних заходів

Для порівняння вибірових середніх величин, що належать до двох сукупностей даних, і для рішення питання про те, чи відрізняються середні значення статистично вірогідно друг від друга, нерідко використовують t - критерій Ст'юдента.

Його основна формула виглядає таким способом:

$$t = \frac{[x_1 - x_2]}{[t_1 + t_2]}$$

де x_1 - середнє значення змінної по одній вибірці,

x_2 - середнє значення змінної по другій вибірці даних;

m_1 і m_2 - інтегровані показники відхилень приватних значень із двох порівнюваних вибірок від відповідних їм середніх величин.

m_1 і m_2 , у свою чергу, обчислюються по наступним формулам:

$$m_1 = \frac{S_1}{n_1} ; \quad m_2 = \frac{S_2}{n_2},$$

де: S_1 - вибіркова дисперсія першої перемінної (по першій вибірці);

S_2 - вибіркова дисперсія другої перемінної (по другій вибірці);

n_1 - число приватних значень перемінної в першій вибірці;

n_2 - число приватних значень перемінної по другій вибірці.

Після того, як за допомогою приведеної вище формули обчислений показник t , по таблиці для заданого числа ступенів свободи, рівного $n_1 + n_2 - 2$, і обраної імовірності припустимої помилки знаходять потрібне табличне значення і порівнюють з ним обчислене значення t . Якщо обчислене значення t - більше чи дорівнює табличному, то роблять висновок про те, що порівнювальні середні значення з двох вибірок дійсно статистично вірогідно розрізняються з імовірністю припустимої помилки, меншої чи рівної обраній.

З метою порівняння вибірових середніх величин, які належать до двох груп даних, вирішення питання статистичної відмінності середніх значень, та визначення успішності проведеного експерименту необхідно розрахувати коефіцієнт Ст'юдента.

Отримано наступні значення при автоматичному розрахунку t -критерія Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс агресивності», розрахованого при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи:

Показники до проведення тренінгу:

Число одиниць спостереження (n): 29

Середня арифметична (M): 15.86

Медіана (Me): 16

Стандартне квадратичне відхилення (σ): 5.29

Коефіцієнт варіації (C_v): 33.35%

Середня помилка середньої арифметичної (m): 1.00

Показники після проведення тренінгу:

Число одиниць спостереження (n): 29

Середня арифметична (M): 14.21

Медіана (Me): 15

Стандартне квадратичне відхилення (σ): 4.35

Коефіцієнт варіації (C_v): 30.65%

Середня помилка середньої арифметичної (m): 0.82

Отримано:

Значення t-критерію Ст'юдента: 1.28

Різниця статистично не значуща ($p=0.207356$)

Число ступенів свободи $f = 56$

Критичне значення t-критерія Ст'юдента $=2.003$, при рівні значущості $\alpha=0,05$

Таблиця 3.5

Автоматичний розрахунок t-критерію Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс агресивності», розрахованого при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

№	Вибірки		Відхилення від середнього		Квадрати відхилень	
	В.1	В.2	В.1	В.2	В.1	В.2
1	15	13	-1	-1.21	1	1.4641
2	15	13	-1	-1.21	1	1.4641
3	13	9	-3	-5.21	9	27.1441
4	11	11	-5	-3.21	25	10.3041
5	19	19	3	4.79	9	22.9441
6	12	7	-4	-7.21	16	51.9841
7	8	8	-8	-6.21	64	38.5641
8	11	9	-5	-5.21	25	27.1441

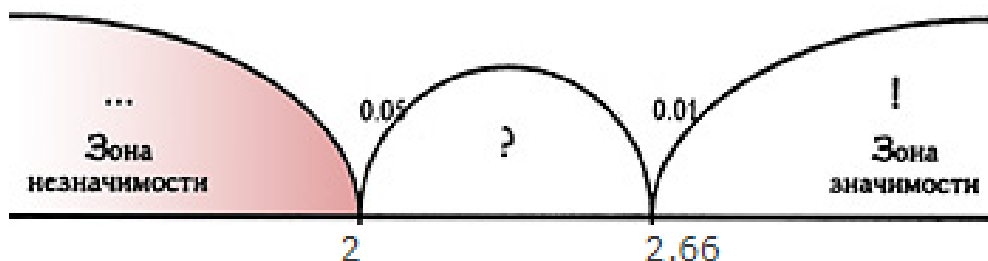
9	24	18	8	3.79	64	14.3641
10	23	17	7	2.79	49	7.7841
11	25	23	9	8.79	81	77.2641
12	15	15	-1	0.79	1	0.6241
13	22	19	6	4.79	36	22.9441
14	17	16	1	1.79	1	3.2041
15	16	15	0	0.79	0	0.6241
16	17	16	1	1.79	1	3.2041
17	22	19	6	4.79	36	22.9441
18	19	17	3	2.79	9	7.7841
19	12	9	-4	-5.21	16	27.1441
20	6	11	-10	-3.21	100	10.3041
21	14	13	-2	-1.21	4	1.4641
22	18	17	2	2.79	4	7.7841
23	19	18	3	3.79	9	14.3641
24	7	7	-9	-7.21	81	51.9841
25	15	13	-1	-1.21	1	1.4641
26	24	21	8	6.79	64	46.1041
27	18	17	2	2.79	4	7.7841
28	11	11	-5	-3.21	25	10.3041
29	16	11	0	-3.21	0	10.3041
Суми:	464	412	0	-0.09	736	530.7589
Середнє:	16	14.21				

Результат: $t_{\text{эмп}} = 1.4$

Таблиця 3.6.

Критичні значення t-критерія Ст'юдента

$t_{\text{кр}}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2	2.66

Рис. 3.6. Ось значущості t-критерію Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс агресивності», розрахованого при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

Отримане емпіричне значення t (1.4) знаходиться в зоні незначущості.

Таблиця 3.7

Емпіричні значення t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок при порівнянні середніх показників, розрахованих при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

Назва шкал	Середнє значення у групі «Респонденти»	Середнє значення у групі «Респонденти_1»	Емпіричне значення критерія	Рівень значущості
фізична агресія	3.69±1.911	3.483±1.661	0.440	0.662
непряма агресія	5.172±2.001	4.69±1.606	1.013	0.316
драгівливість	4.276±2.491	3.655±2.208	1.004	0.32
негативізм	2.828±1.649	2.828±1.649	0.000	1
образа	3.069±1.811	3.069±1.811	0.000	1
підозрілість	4.862±1.995	4.724±1.83	0.274	0.785
вербальна агресія	7.931±2.235	7.069±1.963	1.561	0.124
почуття провини	4.966±1.899	4.966±1.899	0.000	1

Примітка: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$

В ході порівняння середніх показників в табл. 3.7 отримані наступні результати: емпіричні значення показників (t_e) «негативізм», «образа», «почуття провини» дорівнюють 0,00, а рівень значущості розташовується

поза критичним значенням $p < 0,05$. Отже можна зробити висновок, що результати за даними показниками до і після корекційного заходу не розрізняються між собою.

Значення t_e за показниками «фізична агресія» (0,440), «непряма агресія» (1,013), «дратівливість» (1,004), «підозрілість» (0,274) та «вербальна агресія» (1,561) розташовується поза критичним значенням $p < 0,05$. Можна зробити висновок, що результати за даними показниками до і після корекційного заходу не розрізняються між собою.

Середні значення показників «фізична агресія», «непряма агресія», «дратівливість», «підозрілість» та «вербальна агресія» після проведення тренінгу зменшилися. Можна зробити висновок, що результати до і після корекційного заходу розрізняються між собою. Це означає, що корекційний захід був ефективним.

Отримано наступні значення при автоматичному розрахунку t -критерія Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс ворожості», розрахованого при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи:

Показники до проведення тренінгу:

Число одиниць спостереження (n): 29

Середня арифметична (M): 7.93

Медіана (Me): 8

Стандартне квадратичне відхилення (σ): 3.25

Коефіцієнт варіації (Cv): 40.99%

Середня помилка середньої арифметичної (m): 0.61

Показники після проведення тренінгу:

Число одиниць спостереження (n): 29

Середня арифметична (M): 7.79

Медіана (Me): 8

Стандартне квадратичне відхилення (σ): 3.11

Коефіцієнт варіації (Cv): 39.90%

Середня помилка середньої арифметичної (m): 0.59

Результат:

Значення t-критерію Ст'юдента: 0.16

Різниця статистично не значуща ($p=0.869573$)

Число ступенів свободи $f = 56$

Критичне значення t-критерія Ст'юдента =2.003, при рівні значущості $\alpha=0,05$

Таблиця 3.8

Автоматичний розрахунок t-критерію Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс ворожості», розрахованого щодо методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

№	Выборки		Отклонения от среднего		Квадраты отклонений	
	В.1	В.2	В.1	В.2	В.1	В.2
1	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
2	10	9	2.07	1.21	4.2849	1.4641
3	6	6	-1.93	-1.79	3.7249	3.2041
4	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
5	13	12	5.07	4.21	25.7049	17.7241
6	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
7	6	6	-1.93	-1.79	3.7249	3.2041
8	5	5	-2.93	-2.79	8.5849	7.7841
9	9	8	1.07	0.21	1.1449	0.0441
10	6	6	-1.93	-1.79	3.7249	3.2041
11	14	13	6.07	5.21	36.8449	27.1441
12	13	13	5.07	5.21	25.7049	27.1441
13	11	11	3.07	3.21	9.4249	10.3041
14	4	4	-3.93	-3.79	15.4449	14.3641
15	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
16	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
17	15	14	7.07	6.21	49.9849	38.5641
18	10	10	2.07	2.21	4.2849	4.8841

19	5	5	-2.93	-2.79	8.5849	7.7841
20	3	3	-4.93	-4.79	24.3049	22.9441
21	7	7	-0.93	-0.79	0.8649	0.6241
22	5	5	-2.93	-2.79	8.5849	7.7841
23	4	4	-3.93	-3.79	15.4449	14.3641
24	11	13	3.07	5.21	9.4249	27.1441
25	6	6	-1.93	-1.79	3.7249	3.2041
26	3	3	-4.93	-4.79	24.3049	22.9441
27	8	8	0.07	0.21	0.0049	0.0441
28	10	9	2.07	1.21	4.2849	1.4641
29	6	6	-1.93	-1.79	3.7249	3.2041
Сумми:	230	226	0.03	0.09	295.8621	270.7589
Среднее:	7.93	7.79				

Результат: $t_{\text{эмп}} = 0.2$

Таблиця 3.9

Критичні значення t-критерія Ст'юдента

$t_{\text{кр}}$	
$p \leq 0.05$	$p \leq 0.01$
2	2.66

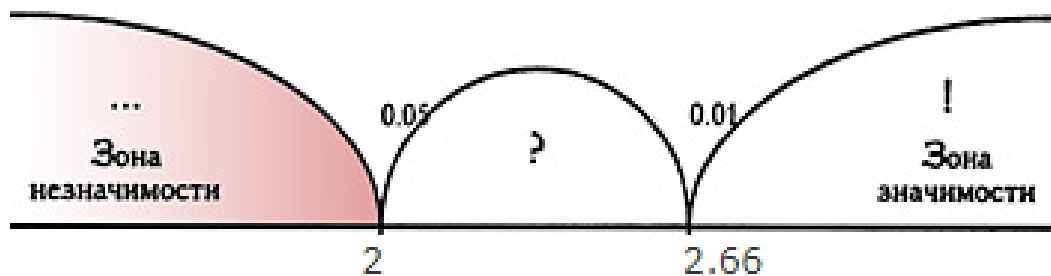

Рис. 3.6. Ось значущості t-критерію Ст'юдента при порівнянні середніх значень показника «Індекс ворожості», розрахованого при використанні методики Баса-Даркі у випробуваних експериментальної групи

Отримане емпіричне значення $t(0,2)$ знаходиться в зоні незначущості.

Таблиця 3.10

Емпіричні значення t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок при порівнянні середніх показників, розрахованих при використанні методики «Особистісна агресивність і конфліктність» (автори Є.П.Ільїн і П. А. Ковальов)

Назва шкал	Середнє значення у групі «Респонденти»	Середнє значення у групі «Респонденти_1»	Емпіричне значення критерія	Рівень значущості
схильність до запальності	5.241±2.294	5.241±2.294	0.000	1
схильність до наступальності, напористості	2.862±1.432	2.862±1.432	0.000	1
схильність до вразливості	3.31±2.037	3.31±2.037	0.000	1
схильність до непоступливості	3.759±2.37	3.69±2.285	0.113	0.911***
схильність до безкомпромісності	7.897±1.543	7.828±1.466	0.175	0.862**
схильність до мстивості	3.793±2.541	3.621±2.321	0.270	0.788
схильність до нетерпимості до думок інших	3.414±1.803	3.103±1.472	0.718	0.476
схильність до підозрливості	4.586±2.244	4.586±2.244	0.000	1
позитивна агресивність суб'єкта	6.621±3.489	6.552±3.418	0.076	0.94
негативна агресивність суб'єкта	7.207±3.395	6.724±2.975	0.576	0.567*
конфліктність	21.034±5.487	20.966±5.415	0.048	0.962***

Примітка: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$

В ході порівняння середніх показників в табл. 3.10 отримані наступні результати: емпіричні значення показників (t_e) «схильність до запальності», «схильність до наступальності, напористості», «схильність до вразливості», «схильність до підозрливості» дорівнюють 0,00, а рівень значущості розташовується поза критичним значенням $p < 0,05$. Отже можна зробити

висновок, що результати за даними показниками до і після корекційного заходу не розрізняються між собою.

Значення t_e за показниками «схильність до непоступливості» (0,113), «схильність до безкомпромісності» (0,175), «схильність до мстивості» (0,270), «схильність до нетерпимості думок інших» (0,718), «позитивна агресивність» (0,076), «негативна агресивність» (0,576) та «конфліктність» (0,048) розташовуються поза критичним значенням $p < 0,05$. Можна зробити висновок, що результати за даними показниками до і після корекційного заходу не розрізняються між собою.

Загальні середні значення показників «схильність до непоступливості», «схильність до безкомпромісності», «схильність до мстивості», «схильність до нетерпимості думок інших», «позитивна агресивність», «негативна агресивність» та «конфліктність» після проведення тренінгу зменшилися. Можна зробити висновок, що результати до і після корекційного заходу розрізняються між собою. Це означає, що корекційний захід був ефективним.

Таблиця 3.11

Емпіричні значення t-критерію Ст'юдента для незалежних вибірок при порівнянні середніх показників, розрахованих при використанні діагностики-опитувальника ворожості (за шкалою Кука-Медлей)

Назва шкал	Середнє значення у групі «Респонденти»	Середнє значення у групі «Респонденти_1»	Емпіричне значення критерія	Рівень значущості
цинізм	49.103±11.034	48.345±10.811	0.264	0.792
агресивність	30.931±6.676	30.103±6.149	0.491	0.625
ворожість	16.586±5.322	16.345±5.087	0.177	0.86

Примітка: * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$; *** - $p < 0,001$

Згідно табл. 3.11 значення t_e за показниками «цинізм» (0,264), «агресивність» (0,491), «ворожість» (0,177) розташовується поза критичним

значенням $p < 0,05$. Можна зробити висновок, що результати за даними показниками до і після корекційного заходу не розрізняються між собою.

Загальні середні значення показників «цинізм», «агресивність» та «ворожість» після проведення тренінгу зменшилися. Можна зробити висновок, що результати до і після корекційного заходу розрізняються між собою, тобто корекційний захід був ефективним.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

Аналізуючи дослідний матеріал, що відноситься до роботи з проблеми вивчення психолого-педагогічної корекції агресивної поведінки юнаків та дівчат у переміщеному ЗВО, можна зробити наступні висновки: була складена програма соціально-психологічного тренінгу спрямованого на зниження проявів агресії, сформовані результати формульованого експерименту та проведена оцінка ефективності корекційних заходів за допомогою t-критерію Ст'юдента.

Для проведення повторного діагностування використовувалися психодіагностичні методики, адекватні предмету і завданням дослідження: методика діагностики показників і форм агресивної поведінки А. Басса – А.Даркі, методика «Особистісна агресивність і конфліктність» Є.П.Ільїна і П.А.Ковальова, тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кука та Д. Медлей.

Програма соціально-психологічного тренінгу проводилася з метою зниження рівня агресивності у юнаків та дівчат шляхом навчання навичкам адаптивної поведінки.

Для досягнення цієї мети в процесі корекції вирішувалися наступні завдання: виробити у юнаків та дівчат вміння грамотно проявляти свої емоції і стримувати свої агресивні реакції; навчити здобувачів вищої освіти розуміти переживання, стан і інтереси інших людей, розвиток емпатії; формування навичок конструктивного розв'язання міжособистісних конфліктів, зняття деструктивних елементів у поведінці; розвиток позитивної самооцінки.

Кількісні та якісні результати повторного діагностування показали позитивну динаміку реалізації програми соціально-психологічного тренінгу агресивної поведінки юнаків та дівчат.

Повторне діагностування дозволяє нам зробити висновок, що розроблена програма соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на зниження проявів агресії юнаків та дівчат, ефективна.

Однак в колективі залишилися юнаки та дівчата, які не вміють контролювати свої вчинки і емоції, що вказує на необхідність ведення подальшої роботи щодо зниження їх агресивної поведінки.

Формуюча частина нашого дослідження показала ефективність соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток у юнаків та дівчат комунікативних навичок та корекцію міжособистісних відносин в групі однолітків, та сприяє підвищенню рівня асертивності підлітків, підвищенню їх соціальної адаптації.

Таким чином, можна зробити висновок, що для успішного розвитку юнаків та дівчат в учбовому середовищі, необхідне впровадження в учбові програми соціально-психологічних тренінгів спрямованих на підвищення впевненості і зниження тривожності юнаків та дівчат, проводити консультаційні роботи з батьками з приводу періодизацій вікового розвитку.

ВИСНОВКИ

У науковій кваліфікаційній роботі наведено теоретичне узагальнення та емпіричне дослідження соціально-психологічних чинників подолання агресивної поведінки у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО. Результати проведеного дослідження дозволяють зробити такі узагальненні висновки.

1. Незважаючи на велику кількість проведених досліджень, наявність невирішених питань і численних наукових дискусій, проблема агресії залишається привабливою і знаходиться в центрі уваги психологічної науки. Аналіз показав, що дослідники мають різні точки зору на те, що вона собою являє. Надзвичайна складність і різноманіття форм прояву агресії призводять до того, що на сьогоднішній день в науці відсутні його цілком однозначне трактування і визначення. Тому автори (фахівці різних галузей науки) вкладають в саме поняття агресії різний зміст в залежності від цілей і завдань досліджень. З приводу агресії в психолого-педагогічній літературі існує безліч теорій, але всі сходяться на тому, що агресія в тій або іншій мірі завжди буде супроводжувати особистість. На підставі теоретичного аналізу наукового доробку західних і вітчизняних дослідників, агресію можна визначити як поведінку, що спрямована на навмисне заподіяння шкоди іншій живій істоті. При цьому, необхідно розрізняти феномени агресії (як поведінки, певних дій) та агресивності (як особистісної риси, схильності до агресивної поведінки), що ототожнюються деякими дослідниками. Розглянувши основні теоретичні підходи до етіології агресивної поведінки слід відмітити, що в сучасних умовах все більш поширюється тенденція до еkleктичного поєднання різних підходів та врахування різних чинників, детермінуючих агресію. Проте, ми вважаємо, що різні підходи повинні не заперечувати один одного, а доповнювати та сприяти розв'язанню проблеми.

2. Існують чинники та умови, що впливають на способи та прояви агресивності, до яких відносяться: вік, стать, освіта, расово-етнічна

приналежність, професію, психофізіологічні параметри, соціальні та соціокультурні аспекти, біологічні фактори. Причини формування агресивної поведінки можуть бути об'єктивними та суб'єктивними. На думку більшості фахівців, одним з джерел, а, точніше сказати з першоджерел, прояви агресивності юнаків та дівчат, як форми відхилень у поведінці, є сім'я. Агресія в юнацькому віці породжується складним комплексом психофізіологічних і соціальних причин. Основні причини агресії і агресивної поведінки в цьому віці ми бачимо в стані стрес-фрустрації, пов'язаному з адаптацією до нової життєвої ситуації, а також у соціальній дезадаптированності і неправильними соціальними навичками, засвоєними в більш ранніх вікових періодах. Агресія і агресивна поведінка юнаків та дівчат тісно пов'язана з успішністю в оволодінні навчально-професійною діяльністю, так як саме цей вид діяльності є провідним в досліджуваній віковий період. Агресивні прояви здобувачів вищої освіти пов'язані з навчальною діяльністю, з якими найчастіше і стикаються педагоги вузу, можна пояснити з точки зору психолого-педагогічних теорій, а отже існує реальна можливість досліджувати, зрозуміти ці явища юнацьких сентенцій і відповідним чином підготувати викладача вузу до їх прояву.

3. Проведене емпіричне дослідження та аналіз його результатів засвідчили, що переважаючим типом поведінки серед респондентів є вербальна агресія, 15% респондентів мають загострене почуття провини, відчують докори сумління в певних життєвих або конфліктних ситуаціях, що є стримуючим чинником проявів агресивної або ворожого поводження з іншими людьми. Виявлено, що головна особистісна властивість, яка притаманна випробовуваним - безкомпромісність. Це говорить про те, що юнаки та дівчата категоричні в своїх судженнях, їх погляди і принципи непохитні, вони не хочуть йти на взаємні поступки, внаслідок чого у відношенні до оточуючих проявляють упертість, непоступливість і не приймають чужу точку зору, що часто поруджує конфлікти. Основою цієї якості є вроджена ригідність, що визначається будовою психіки і

проявляється у відсутності гнучкості в реакціях і поведінці. За результатами дослідження рівня вираженості трьох форм агресії (цинізму, агресивності і ворожості) у респондентів встановлено, що відмінними рисами юнаків і дівчат сьогодні можна розглядати цинізм, який спостерігається у 75,86% вибірки на середньому рівні з тенденцією до високого, а у 3,45% - на високому рівні. У поведінці це проявляється, як зневага до норм суспільної моралі, моральності, нахабство і свого роду безсоромність. Загальна агресивність зафіксована у 58,62% респондентів також на середньому рівні з тенденцією до високого, а у 3,45% - на високому рівні. Це форма поведінки з відкритим проявом агресії, спрямованої на нанесення шкоди комусь або чомусь, а також спосіб відстоювати свої інтереси, нерідко утискаючи при цьому інтереси інших. У меншій мірі нашим респондентам виявилася властива ворожість, яка відзначена тільки у 41,38% опитаних на середньому рівні з тенденцією до високого, а у 6,9% - на високому рівні. Молодим людям виявляється також характерна певна ворожість по відношенню до інших людей, тобто обережність, недовірливість, егоїстичність, недоброзичливість.

4. На основі результатів констатувального експерименту було розроблено програму соціально-психологічного тренінгу, спрямованого на зниження проявів агресії у здобувачів вищої освіти переміщеного ЗВО. Кількісні та якісні результати повторного діагностування показали позитивну динаміку реалізації програмних заходів. А саме: загальні середні значення показників «фізична агресія», «непряма агресія», «дратівливість», «підозрілість» та «вербальна агресія» у випробуваних експериментальної групи після проведення тренінгу зменшилися. Також зменшилися загальні середні значення таких показників, як «схильність до непоступливості», «схильність до безкомпромісності», «схильність до мстивості», «схильність до нетерпимості думок інших», «позитивна агресивність», «негативна агресивність» та «конфліктність». Загальні середні значення показників «цинізм», «агресивність» та «ворожість» після проведення тренінгу також зменшилися. Показник «індекс агресивності» зменшився у 76% респондентів,

а показник «індекс ворожості» - у 21% респондентів. Статистична перевірка корекційних заходів засвідчила, що розроблена програма соціально-психологічного тренінгу є достатньо продуктивною.

Перспекти подальших наукових пошуків полягають у тому, щоб емпірично з'ясувати можливості лонгітюдного впровадження програми соціально-психологічного тренінгу для мінімізації та подолання агресивних проявів у здобувачів вищої освіти на старших курсах навчання.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аверин В. А. Психология детей и подростков / В. А. Аверин. – СПб.: Изд-во Михайлова В. А., 2008. – 121 с.
2. Аликина Н. В. Комплексная детерминация агрессивного поведения и психодиагностическая практика / Н.В. Аликина // Психология, клиника и профилактика отклоняющегося поведения у детей и подростков (Материалы межобластной научно-практической конференции 3-5 апреля 1991 г., г. Чернигов) / Под ред. В.А.Худика. – Чернигов: ЧОПНБ, ЧГПИ им. Т.Г.Шевченко, 1991. – 120 с.
3. Алфимова М. В. Психогенетика агрессивности / М.В. Алфимова, В.И.Трубников // Вопросы психологии, 2000. - № 6. - С. 112-121.
4. Антонян Ю.М. Механизмы человеческой агрессии / Ю.М. Антонян. – М.: ВНИИ МВД России, 2000. – 172 с.
5. Бандура А. Теория социального научения / А. Бандура.: Пер. с англ. – СПб.: Евразия, 2000. – 320 с.
6. Бандура А. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений / А. Бандура, Р. Уолтерс.: Пер. с англ. – М: ЭКСМО - Пресс, 1999. – 512 с.
7. Бандура А. Принципы социального научения / А. Бандура, Р. Уолтерс // Современная зарубежная социальная психология: тексты / Под ред. Г.М.Андреевой, Н.Н.Богомоловой, Л.А.Петровской. – М.: Издательство Московского университета, 1984. – С. 55 – 60.
8. Белокопытов В. Агрессия как форма девиантного поведения: теоретический анализ/ В. Белокопытов // Социально-гуманитарные знания, 2010. – № 6. – С. 350–357.
9. Берковиц Л. Агрессия: причины, последствия и контроль / Л.Берковиц.: пер. с англ. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2001. – 512 с.
10. Бэрн Р. Агрессия / Р. Бэрн, Д. Ричардсон. – СПб.: Питер, 2001. – 352 с.

11. Божович Л.И. Проблемы формирования личности / Л.И.Божович. – Изд. 2. – М.: Институт практической психологии, 1996. – 400 с.
12. Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе / Л.И.Божович // Вопросы психологии, 1978. - № 4. – С. 22-34.
13. Борохов А. Д. Агрессия как возможный пусковой механизм саморазрушающего поведения у подростков / А.Д. Борохов, Б.Б. Ершов, А.П.Файн // Саморазрушающее поведение у подростков. – Л.: Ленингр. НИИ психоневрологии, 1999. – С.102-106.
14. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: Учеб. пос. для специалистов и дилетантов / Г.Э. Бреслав. – СПб.: Речь, 2004. – 137 с.
15. Бэррон Р. Агрессия / Р. Бэррон, Д. Ричардсон.: Пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 336 с.
16. Бюлер К. Очерк духовного развития ребенка / К. Бюлер. – М.: Работник просвещения, 1930. – 222 с.
17. Бютнер К. Жить с агрессивными детьми / К. Бютнер. – М.: Просвещение, 1997. – 141 с.
18. Вагенес Э. Динамика агрессивности у дошкольников в условиях разных стилей воспитания: автореф. дис. на получение науч. степени канд. психол. наук / Э.Вагенес. – М.: Просвещение, 1995. – 21 с.
19. Васильева Н.В. Клинико-психологическое исследование агрессивности человека: автореф. дис. на получение науч. степени канд. психол. наук / Н.В. Васильева. – СПб.: Питер, 1998. – 25 с.
20. Васьківська С. Звідки ж агресивність / С. Васьківська // Наша дитина, 1993. – № 2. – С. 7.
21. Выготский Л.С. Психология развития человека / Л.С. Выготский. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2003. – 11- 36 с.
22. Гарькавец С. О. Конфлікти в освітньому середовищі:

діагностика та практика вирішення: навчально-методичний посібник / С. О. Гарькавець, Л. П. Волченко. – Харків : ДрукарняМадрид, 2020. – 91 с.

23. Гарькавець С. О. Соціально-нормативний конформізм особистості у психологічному вимірі. Монографія / С. О. Гарькавець. – Луганськ: Вид-во Ноулідж, 2010. – 343 с.

24. Данилюк А. Концепція вродженої людської агресивності / А.Данилюк, К. Лоренц // Філософська думка, 2005. – № 3. – С. 78–102.

25. Долгова В.И. Инновационные психолого-педагогические технологии в работе со старшеклассниками: монография / В.И. Долгова, Е.В.Барышникова, Е.В. Попова. – М.: Издательство Перо, 2015. – 208 с.

26. Дольто Ф. На стороне подростка / Ф. Дольто.: Пер. с фр. – Екатеринбург: У-Фактория, 2004. – 364 с.

27. Дроздов О.Ю. Проблеми агресивної поведінки особистості: навч. посібн. / О.Ю. Дроздов, М.А. Скок. – Чернігів, 2000. – 156 с.

28. Дубинко Н.А. К проблеме условий и движущих факторов агрессии / Н.А. Дубинко // Социально-педагогическая работа. – М.: 2010. – №4. – С. 85-92.

29. Дубровина И. В. Практическая психология образования / И.В.Дубровина. Учеб. пособие. 4-е изд. Под ред. И. В. Дубровиной. – СПб.: Питер, 2004. – 592 с.

30. Ениколопов С.Н. Понятие агрессии в современной психологии / С.Н. Ениколопов // Прикладная психология, 2001. – № 2. – С. 60-72.

31. Жагарина М.А. Психологические особенности детей младшего школьного и младшего подросткового возраста / М.А. Жагарина – Издательский дом «Первое сентября». Оргкомитет «Открытый урок», 2009 - 2010 год.

32. «Заявление о насилии» (Позиция ученых в форме пяти утверждений) // Психологический журнал, 1987. – Т.8. – № 2. – С. 18 – 20.

33. Філософія, соціологія, психологія: зб.наук.праць. – Івано-Франківськ: Вид-во ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені

Василя Стефаника», 2014. – Вип. 19. – Ч. 1. – 252 с.

34. Змановская Е.В. Девиантология: (Психология отклоняющегося поведения): Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / Е.В. Змановская. – М.: Издат. центр Академия, 2003. – 288 с.

35. Изард К. Г. Психология эмоций / К.Г. Изард; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1999. – 548 с.

36. Изард К. Э. Психология эмоций / К. Э. Изард; перев. с англ. – СПб.: Издательство «Питер», 2000. – 464 с.

37. Ильин Е.П. Эмоции и чувства / Е.П. Ильин. – СПб.: Питер, 2014. – 190 с.

38. Ильин Е.П. Мотивы человека: теория и методы изучения / Е.П.Ильин. – К.: Вища школа, 1998. – 292 с.

39. Карвасарский Б.Д. Психотерапевтическая энциклопедия / Б.Д.Карвасарский. – СПб.: ЗАО Изд-во Питер, 1999. – 752 с.

40. Кернберг О.Ф. Агрессия при расстройствах личности и перверсиях / О.Ф. Кернберг.; пер. с англ. – М.: Класс, 2001. – 364 с.

41. Клейберг Д.А. Психология девиантного поведения / Д.А.Клейберг. – М.: Тц. Сфера, 2001. – 160 с.

42. Колчина Л.П. Связь поведенческого и вербального показателей социальной агрессивности и агрессивности при фрустрации / Л.П. Колчина // Темперамент / Под. ред. В.С. Мерлина. – Пермь, 1976. – С. 45 - 64.

43. Кон И. С. Психология ранней юности / И.С. Кон. – М.: Просвещение, 1989. – 252 с.

44. Кудрявцева Н. Н. Агрессия: от концепции К. Лоренца к современным представлениям / Н. Н. Кудрявцева // Природа, 2008. – № 9. – С. 60–63.

45. Леванова Е.А. Готовясь работать с подростками / Е.А. Леванова. – М.: ТОО: Российское педагогическое агентство, 1993. – 151 с.

46. Левитов Н.Д. Психологическое состояние агрессии / Н.Д.

Левитов // Вопросы психологии, 1972. – № 6. – С. 168-173.

47. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность / А.Н. Леонтьев. – М.: Политиздат, 1975. – 304 с.

48. Лидере А.Г. Психологический тренинг с подростками / А.Г. Лидере. – М.: Academia, 2003. – 249 с.

49. Личко А. Е. Делинквентное поведение, алкоголизм и токсикомании у подростков / А.Е. Личко, Ю.В. Попов. – М.: Изд-во МГУ, 2008. – 25 с.

50. Личко А.Е. Психопатии и акцентуации характера у подростка / А.Е. Личко // 2-е изд., доп. и перераб. – Л.: Медицина, 1983. – 256 с.

51. Лоренц К. Агрессия / К. Лоренц. – М.: Прогресс, 1994. – 269 с.

52. Лукин С.Е. Тест рисуночной ассоциации С. Розенцвейга (руководство по использованию) / С.Е. Лукин, А.В. Суворов. – СПб.: Иматон, 1993. – 65 с.

53. Майерс Д. Социальная психология / Д. Майерс.; пер. с англ. – СПб.: Питер, 1997. – 688 с.

54. Мартене Р. Социальная психология и спорт / Р. Мартене. – М.: Педагогика, 1979. – 113 с.

55. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу.; пер. с англ. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.

56. Можгинский Ю.Б. Агрессия подростков: эмоциональный и кризисный механизм / Ю.Б. Можгинский. – СПб.: Изд-во СПб универ-та МВД России, 1999. – 127 с.

57. Мойсеєва О.Є. Психологія агресивності: сутність та можливості корекції / О.Є. Мойсеєва. – К.: Вид-во ТОВ «КММ», 2008. – 208 с.

58. Мудрик А.В. Общение в процессе воспитания / А.В. Мудрик. – М.: Педагогическое общество России, 2001. – 319 с.

59. Мудрик А.В. Социализация и воспитание / А.В. Мудрик. – М.: Сентябрь, 1997. – 96 с.

60. Мудрик А.В. Социальная педагогика: Учеб. для студ. пед. вузов / А.В. Мудрик / Под ред. В.А. Сластенина. – М.: Издательский центр «Академия», 2009. – 184 с.
61. Мухина В.С. Феноменология развития и бытия личности / В.С. Мухина. – М.: Московский психолого-социальный институт, Воронеж: НПО МОДЭК, 1999. – 640 с.
62. Мясищев В.Н. Основные проблемы и современное состояние психологии отношений человека / В.Н. Мясищев // Психология отношений. Избранные психологические труды. – М.: Воронеж, 1995. – С. 15-38
63. Наумова Е.С. Агрессия, ее причины и последствия / Е.С. Наумова // Социальная сеть работников образования. 17.12.2012. [Электронный ресурс] <http://nsportal.ru/shkola/rabota-s-roditelyami/library/agressiya-ee-prichiny-i-posledsviya>
64. Осницкий А.К. Анализ агрессивных проявлений учащихся / А.К. Осницкий // Вопросы психологии, 1994. – № 3. – С. 61-69
65. Петров В. Г. Психологические особенности агрессивного поведения и пути его коррекции / В.Г. Петров.: Автореф. дис. канд. псих. наук. Иркутск, 1999. – 23 с.
66. Пиаже Ж. Избранные психологические труды / Ж. Пиаже. – М.: Межд. пед. акад., 1994. – 680 с.
67. Платонова Н.М. Агрессия у детей и подростков: Учеб. Пособие / Н. М. Платонова. – СПб.: Речь, 2004. – 336 с.
68. Психология человеческой агрессивности: Хрестоматия / [сост. К.В. Сельченко]. – Минск, «Харвест», 2003. – 656 с.
69. Райгородский Д. Я. Подросток и семья: Учебное пособие по детской и возрастной психологии для факультетов психологии, педагогики и социальной работы / Д.Я. Райгородский. – М.: Самара: Издательский Дом БАХРАХ., 2002. – 656 с.
70. Реан А. А. Агрессия и агрессивность личности / А.А. Реан //

Психологический журнал., 1996. – Т.17. – № 5. – 39 с.

71. Реан А. А. Гендерные различия структуры агрессивности у подростков / А.А. Реан, Н.Б. Трофимова // Актуальные проблемы деятельности практических психологов, 1999. – №3. – С. 6-7.

72. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога в образовании / Е.И. Рогов. – М.: Владос, 1996. – 384 с.

73. Румянцева Т. Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии, 1991. – №1. – С.82-86.

74. Румянцева Т.Г. Понятие агрессивности в современной зарубежной психологии / Т.Г. Румянцева // Вопросы психологии, 1991. – №1. – С. 81-87.

75. Саратова Л. М. Психолого-педагогические особенности подростков с особыми образовательными потребностями / Л.М. Саратова // Молодой ученый, 2011. – 11. Т.2. – 102-104 с.

76. Семенюк Л. М. Психологические особенности агрессивного поведения подростков и условия его коррекции. Учебное пособие / Л.М. Семенюк. – М.: Московский психолого-социальный институт: Флинта, 2008. – 176 с.

77. Соколова Е.Т. Проективные методы исследования личности / Е.Т. Соколова. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 174 с.

78. Соловьева С.Л. Агрессивность как свойство личности в норме и патологии: Автореф. дис. д-ра психол. наук / С.Л. Соловьева. – СПб.: Питер, 1997. – 42 с.

79. Строяновская Е. Агрессия: помощник или враг / Е. Строяновская // Секретарь – референт, 2008. – № 2. – С. 70–73.

80. Титаренко В.Я. Семья и формирование личности. / В.Я. Титаренко. – М.: Мысль, 1987. – 352 с.

81. Учебное пособие по педагогике. для факультетов психологии,

педагогике и социальной работы. / Д. Я. Райгородский. – Самара: Издательский Дом БАХРАХ-М, 2003. – 784 с.

82. Фрейд А. Психология, Я и защитные механизмы / А. Фрейд. — М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 140 с.

83. Фрейд А. Введение в детский психоанализ; Норма и патология детского развития; «Я» и механизмы защиты: Сборник. / А. Фрейд; пер. с нем. М.: ООО Попурри, 2004. – 448 с.

84. Фресс П. Экспериментальная психология: Мотивация, эмоции и личность / П. Фресс., Ж. Пиаже; пер. с франц. – Вып. V. – М.: Прогресс, 1975. – 288 с.

85. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности / Э. Фромм. – М.: Просвещение, 1994. – 447 с.

86. Фромм Э. Бегство от свободы / Э. Фромм; пер. с англ./ Общ. Ред. П.С.Гуревича. – М.: Прогресс, 1989. – 272 с.

87. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – Минск: Литера, 1996. – 187 с.

88. Фурманов И.А. Детская агрессивность: психодиагностика и коррекция / И.А. Фурманов. – Минск: Ильин В.П., 2002. – 192 с.

89. Хекхаузен Х. Мотивация и деятельность. 2-ое изд / Х. Хекхаузен. – СПб.: Питер; М.: Смысл, 2003. – 860 с.

90. Хлыстова Н.М. Социально-психологическая причинность агрессивности личности: Дис. канд. психол. наук / Н.М. Хлыстова. – Новосибирск, 2003. – 171 с.

91. Холлигер В. Человек и агрессия / В. Холлигер. – М.: Просвещение, 1985. – 129 с.

92. Хоментаскас В. Семья глазами ребенка / В. Хоментаскас. – М.: Педагогика, 1989. – 154с.

93. Хорни К. Невроз и развитие личности / К. Хорни. – М.: Смысл, 1997. – Т.3. – 315 с.

94. Шерешевский А. М. Агрессия и порнография / А.М. Шерешевский, Т.Н. Павлов, А.В. Васильева. – СПб.: Паритет, 1998. – 22 с.
95. Шпрангер Э. Психология юношеского возраста. *Psychologie des Jugendalters* / Э. Шпрангер. – М.: Литература, 1931.
96. Шпильрейн С. Деструкция как причина становления / С. Шпильрейн. – Т.5.– Логос, 1994.
97. Энциклопедия психологических тестов. Мотивационные, интеллектуальные, межличностные аспекты. – М.: Изд-во АСТ., 1997. – 278 с.
98. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. – М.: Прогресс, 1996. – 344 с.
99. Bandura A.R. *Social Learning and Personality Development* / A.R. Bandura, D.H. Walters. – N.Y., 1995. – 225 p.
100. Bandura A. R. *Psychological mechanisms of aggression* / A.R. Bandura // *Aggression: Theoretical and empirical reviews*. – New York: Academic Press, 1983. –Vol 1. – P. 1 – 40.
101. Bootzin R. *Psychology Today. An Introduction* / R. Bootzin, G. Bower, R. Zajonc. – Random House, New York, 1986. – P. 758.
102. Buss A.H. *The Psychology of Aggression* / A.H. Buss – New York: John Wiley, 1961.
103. Dollard J. L. *Frustration and Aggression* / J. L. Dollard, D. G. Miller. – New Haven : [w. r.], 1939. – 387 p.
104. Rosenzweig S. *An outline of frustration theory* / S. Rosenzweig, J. McV. Hunt // *Personality and the behavior disorders*. – Oxford, England: Ronald Press, 1944. – P. 379–388.

Методика діагностики показників і форм агресії**А. Басса та А. Дарки**

Прочитуючи чи прослуховуючи твердження, приміряйте, наскільки вони відповідають вашому стилю поведінки, вашому образу життя і одним з чотирьох можливих відповідей: "так", "можливо, так", "можливо, ні", "ні".

1. Іноді не можу справитися з бажанням нашкодити кому-небудь.
2. Іноколи можу розповсюджувати плітки про людей, яких не люблю.
3. Легко виходжу з себе, проте легко й заспокоююсь.
4. Якщо до мене не звернуться по-доброму, прохання не виконаю.
5. Не завжди отримую те, що мені належить.
6. Знаю, що люди говорять про мене за моєю спиною.
7. Якщо не схвалюю вчинки інших людей, даю їм це відчутти.
8. Якщо трапляється обманути когось, відчуваю докори сумління.
9. Мені здається, що я не здатен вдарити людину.
10. Ніколи не роздратовуюсь настільки, щоб розкидати речі.
11. Завжди поблажливий до чужих недоліків.
12. Коли встановлене правило не подобається мені, хочеться його порушити.
13. Інші майже завжди вміють скористатися за сприятливих умов.
14. Мене насторожують люди, які відносяться до мене більш дружньо, ніж я очікував.
15. Часто буваю не згоден з людьми.
16. Іноді в голову приходять думки, за які мені соромно.
17. Якщо хто-небудь вдарить мене, я не відповім тим же.
18. При роздратуванні грюкаю дверима.
19. Я більш роздратований, ніж здається зі сторони.
20. Якщо хтось корчить з себе начальника, я роблю йому наперекір.
21. Мене трохи засмучує моя доля.
22. Думаю, багато людей не люблять мене.
23. Не можу втриматись від суперечки, якщо люди не згодні зі мною.

Продовження Додатку А

24. Ті, хто уникають роботи, повинні мати відчуття провини.
25. Хто ображає мене чи мою сім'ю, наражається на бійку.
26. Я не здатен на грубі жарти.
27. Мене охоплює злість, коли наді мною насміхаються.
28. Коли люди вдають із себе начальників, я роблю все, щоб вони не зазнавались.
29. Майже щотижня бачу кого-небудь з тих, хто мені не подобається.
30. Досить багато людей заздять мені.
31. Вимагаю, щоб люди поважали мої права.
32. Мене засмучує, що я мало роблю для своїх батьків.
33. Люди, які постійно "дістають" нас, заслуговують на те, щоб їм дали щигля по носі.
34. Від злості інколи буваю похмурий.
35. Якщо до мене відносяться гірше, ніж я на те заслуговую, я не засмучуюсь.
36. Якщо хтось намагається вивести мене із себе, я не звертаю уваги.
37. Хоч я і не показую того, іноді мене мучить заздрість.
38. Інколи мені здається, що наді мною сміються.
39. Навіть якщо злюся, не використовую грубих висловів.
40. Хочеться, щоб всі мої гріхи були прощені.
41. Рідко даю здачі, навіть коли хто-небудь вдарить мене.
42. Ображаюсь, коли іноді виходить не по-моєму.
43. Інколи люди роздратовують мене своєю присутністю.
44. Нема людей, яких би я по-справжньому ненавидів.
45. Мій принцип: "ніколи не довіряй чужакам".
46. Якщо хтось дратує мене, готовий сказати йому все, що про нього думаю.
47. Роблю багато такого, про що потім жалкую.
48. Якщо рознервуюсь, можу вдарить кого-небудь.

Продовження Додатку А

49. З десяти років у мене не було вибухів гніву.
50. Часто відчуваю себе як порохова бочка, готова вибухнути.
51. Якби всі знали, що я відчуваю, мене б вважали людиною, з якою нелегко дійти згоди.
52. Завжди думаю про те, що за таємні причини примушують людей робити щось приємне мені.
53. Коли кричать на мене, кричу у відповідь.
54. Невдачі засмучують мене.
55. Б'юся не рідше і не частіше інших.
56. Можу згадати випадки, коли був настільки злим, що хапав першу річ під рукою та ламав її.
57. Інколи відчуваю, що готовий першим почати бійку.
58. Інколи відчуваю, що життя зі мною обходиться несправедливо.
59. Раніше думав, що більшість людей говорить правду, але тепер в це не вірю.
60. Сварюся тільки від злості.
61. Коли вчиняю неправильно, відчуваю докори сумління.
62. Якщо для захисту своїх прав потрібно застосувати фізичну силу, я застосую її.
63. Інколи виражаю свою злість тим, що стукаю по столу.
64. Буваю грубим по відношенню до людей, котрі мені не подобаються.
65. У мене немає ворогів, які б не хотіли мені нашкодити.
66. Не вмю поставити людину на місце, навіть коли вона на це заслуговує.
67. Часто думаю, що живу неправильно.
68. Знаю людей, які можуть довести мене до бійки.
69. Не сумую із-за дрібниць.
70. Мені рідко приходить в голову думка про те, що люди намагаються розізлити чи образити мене.
71. Часто просто погрожую людям, не збираючись виконувати свої погрози.

Продовження Додатку А

72. Останнім часом я став занудою.

73. У суперечці часто підвищую голос.

74. Намагаюся приховати погане відношення до людей.

75. Краще погоджуся з чимось, аніж стану сперечатися.

При обробці даних в звичайних умовах відповіді "ТАК" і "МОЖЛИВО, ТАК" об'єднуються (сумуються як відповіді "ТАК"), так же як і відповіді "НІ" і "МОЖЛИВО, НІ" (сумуються як відповіді "НІ").

КЛЮЧ для обробки результатів випробування по опитувальнику.

"1". ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ (K=11): 1+, 9-, 17-, 25+, 33+, 41+, 48+, 55+, 62+, 68+.

"2". ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ (K=8): 7+, 15+, 23+, 31+, 39-, 46+, 53+, 60+, 66-,
71+, 73+, 74-, 75-.

"3". ОПОСЕРЕДКОВАНА АГРЕСІЯ (K=13):

2+, 10+, 18+, 26-, 34+, 42+, 49-, 56+, 63+.

"4". НЕГАТІВІЗМ (K=20): 4+, 12+, 20+, 28+, 36-.

"5". РОЗДРАТУВАННЯ (K=9): 6+, 11-, 19+, 27+, 35-, 43+, 50+, 57+, 64+, 69-,
72+.

"6". ПІДОЗРІЛІСТЬ (K=11): 6+, 14+, 22+, 30+, 38+, 45+, 52+, 59+, 65-, 70-.

"7". ОБРАЗА (K=13): 5+, 13+, 21+, 29+, 37+, 44+, 51+, 58+.

"8". ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ (K=11): 8+, 16+, 24+, 32+, 40+, 47+, 54+, 61+, 7+.

Номери питань зі знаком "-" потребують і реєстрації відповіді з протилежним знаком: якщо була відповідь "ТАК", то ми його реєструємо як відповідь "НІ", якщо була відповідь "НІ", реєструємо як відповідь "ТАК".

Сума балів, помножена на коефіцієнт, вказаний в дужках при кож-ному з параметрів агресивності, дозволяє отримати зручні для зіставлення - нормовані - показники, які характеризують індивідуальні та групові результати (нульові значення не прораховуються).

Сумарні показники:

("1" + "2" + "5") : 3 = ІА - індекс агресивності;

("6" + "7") : 2 = ІВ - індекс ворожості.

Продовження Додатку А

Нормой агресивності є величина її індексу, що дорівнює 21 ± 4 , а ворожості - $6,5-7 \pm 3$.

А.Басса та А. Дарки запропонували опитувальник для виявлення важливих, на їх думку, показників та форм агресії:

1. Використання фізичної сили проти іншої особи - **ФІЗИЧНА АГРЕСІЯ**.
2. Вираження негативних почуттів (сварка, крик, погроза тощо) - **ВЕРБАЛЬНА АГРЕСІЯ**.
3. Використання непрямим шляхом спрямованих проти інших осіб пліток, жартів та вияв вибухів гніву (крик, тупання ногами) - **ОПОСЕРЕДКОВАНА ПОГРОЗА**.
4. Опозиційна форма поведінки, спрямована зазвичай проти авторитету керівництва, яка може мати розмах від пасивного спротиву до активних дій проти вимог, правил, законів - **НЕГАТИВІЗМ**.
5. Схильність до роздратування, готовність при найменшому збудженні вилитися у запальність, різкість, грубість - **РОЗДРАТУВАННЯ**.
6. Схильність до недовіри та обережного відношення до людей, які впливають із переконання, що оточуючі можуть завдати шкоди - **ПІДОЗРІЛІСТЬ**.
7. Прояв заздрості та ненависті до оточуючих, обумовлені відчуттям гніву за дійсні чи уявні страждання - **ОБРАЗА**.
8. Дії й ставлення до себе та оточуючих, які виходять із можливого переконання обстежуваного в тому, що він є поганою людиною, чинить негарно - **АУТОАГРЕСІЯ** або **ВІДЧУТТЯ ПРОВІНИ**.

Опитувальник не вільний від мотиваційних перекручень (наприклад, у зв'язку з соціальною бажаністю). Потребує додаткової перевірки на надійність отриманих результатів за допомогою інших методик. Застосування даного опитувальника в роботі з підлітками, учителями, батьками є достатньо діагностичним і конструктивним для наступної корекційної роботи.

Методика «Личностная агрессивность и конфликтность»**Авторы Е. П. Ильин и П. А. Ковалев.**

Инструкция.

Вам предлагается ряд утверждений. При согласии с утверждением в карте опроса (приводится ниже) в соответствующем квадратике поставьте знак "+" ("да"), при несогласии — знак "-" ("нет").

Текст опросника

1. Я легко раздражаюсь, но быстро успокаиваюсь.
2. В спорах я всегда стараюсь захватить инициативу.
3. Мне чаще всего не воздают должное за мои дела.
4. Если меня не попросят по-хорошему, я не уступлю.
5. Я стараюсь делать все, чтобы избежать напряженности в отношениях.
6. Если по отношению ко мне поступают несправедливо, то я про себя накликаю обидчику всякие несчастья.
7. Я часто злюсь, когда мне возражают.
8. Я думаю, что за моей спиной обо мне говорят плохо.
9. Я гораздо более раздражителен, чем кажется.
10. Мнение о том, что нападение — лучшая защита — правильное.
11. Обстоятельства почти всегда благоприятнее складываются для других, чем для меня.
12. Если мне не нравится установленное правило, я стараюсь его не выполнять.
13. Я стараюсь найти такое решение спорного вопроса, которое удовлетворило бы всех.
14. Я считаю, что добро эффективнее мести.
15. Каждый человек имеет право на свое мнение.
16. Я верю в честность намерений большинства людей.
17. Меня охватывает ярость, когда надо мной насмеются.
18. В споре я часто перебиваю собеседника, навязывая ему мою точку зрения.

Продовження додатку Б

19. Я часто обижаюсь на замечания других, даже если и понимаю, что они справедливы.
20. Если кто-то "корчит" из себя важную персону, я всегда поступаю ему наперекор.
21. Я предлагаю, как правило, среднюю позицию.
22. Я считаю, что лозунг из мультфильма: "Зуб за зуб, хвост за хвост" справедлив.
23. Если я все обдумал, то я не нуждаюсь в советах других.
24. С людьми, которые со мной любезнее, чем я мог ожидать, я держусь настороженно.
25. Если кто-то выводит меня из себя, я не обращаю на это внимания.
26. Я считаю бестактным не давать высказаться в споре другой стороне.
27. Меня обижает отсутствие внимания со стороны окружающих.
28. Я не люблю поддаваться в игре даже с детьми.
29. В споре я стараюсь найти то, что устроит обе стороны.
30. Я уважаю людей, которые не помнят зла.
31. Утверждение: "Ум — хорошо, а два — лучше" — справедливо.
32. Утверждение: "Не обманешь — не проживешь" тоже справедливо.
33. У меня никогда не бывает вспышек гнева.
34. Я могу внимательно и до конца выслушать аргументы спорящего со мной.
35. Я всегда обижаюсь, если среди награжденных за дело, в котором я участвовал, нет меня.
36. Если в очереди кто-то пытается доказать, что он стоит впереди меня, я ему не уступаю.
37. Я стараюсь избегать обострения отношений.
38. Часто я воображаю те наказания, которые могли бы обрушиться на моих обидчиков.
39. Я не считаю, что я глупее других, поэтому их мнение мне не указ.

Продовження додатку Б

40. Я осуждаю недоверчивых людей.
41. Я всегда спокойно реагирую на критику, даже если она кажется мне несправедливой.
42. Я всегда убежденно отстаиваю свою правоту.
43. Я не обижаюсь на шутки друзей, даже если они злые.
44. Иногда я предоставляю возможность другим взять на себя ответственность за решение важного для всех вопроса.
45. Я стараюсь убедить другого прийти к компромиссу.
46. Я верю, что за зло можно отплатить добром и действую в соответствии с этим.
47. Я часто обращаюсь к коллегам, чтобы узнать их мнение.
48. Если меня хвалят, значит, этим людям от меня что-то нужно.
49. В конфликтной ситуации я хорошо владею собой.
50. Мои близкие часто обижаются на меня за то, что в разговоре с ними я им "рта не даю открыть".
51. Меня не трогает, если при похвале за общую работу не упоминается мое имя.
52. Ведя переговоры со старшим по должности, я стараюсь ему не возражать.
53. В решении любой проблемы я предпочитаю "золотую середину".
54. У меня отрицательное отношение к мстительным людям.
55. Я не думаю, что руководитель должен считаться с мнением подчиненных, ведь отвечать за все ему.
56. Я часто боюсь подвохов со стороны других людей.
57. Меня не возмущает, когда люди толкают меня на улице или в транспорте.
58. Когда я разговариваю с кем-то, меня так и подмывает скорее изложить свое мнение.
59. Иногда я чувствую, что жизнь поступает со мной несправедливо.
60. Я всегда стараюсь выйти из вагона раньше других.
61. Вряд ли можно найти такое решение, которое бы всех удовлетворило.

Продовження додатку Б

62. Ни одно оскорбление не должно оставаться безнаказанным.
63. Я не люблю, когда другие лезут ко мне с советами.
64. Я подозреваю, что многие поддерживают со мной знакомство из корысти.
65. Я не умею сдерживаться, когда меня незаслуженно упрекают.
66. При игре в шахматы или настольный теннис я больше люблю атаковать, чем защищаться.
67. У меня вызывают сожаление чрезмерно обидчивые люди.
68. Для меня не имеет большого значения, чья точка зрения в споре окажется правильной — моя или чужая.
69. Компромисс не всегда является лучшим разрешением спора.
70. Я не успокаиваюсь до тех пор, пока не отомщу обидчику.
71. Я считаю, что лучше посоветоваться с другими, чем принимать решение одному.
72. Я сомневаюсь в искренности слов большинства людей.
73. Обычно меня трудно вывести из себя.
74. Если я вижу недостатки у других, я не стесняюсь их критиковать.
75. Я не вижу ничего обидного в том, что мне говорят о моих недостатках.
76. Будь я на базаре продавцом, я не стал бы уступать в цене за свой товар.
77. Пойти на компромисс — значит показать свою слабость.
78. Справедливо ли мнение, что если тебя ударили по одной щеке, то надо подставить и другую?
79. Я не чувствую себя ущемленным, если мнение другого оказывается более правильным.
80. Я никогда не подозреваю людей в нечестности.

Ответы на вопросы соответствуют 8 шкалам: «вспыльчивость», «наступательность», «обидчивость», «неуступчивость», «компромиссность», «мстительность», «нетерпимость к мнению других», «подозрительность». За каждый ответ «да» или «нет» в соответствии с ключом к каждой шкале начисляется 1 балл. По каждой шкале испытуемые могут набрать от 0 до 10

Продовження додатку Б

баллов.

Ключ к расшифровке ответов

Ответы "да" по позициям 1, 9, 17, 65 и ответы "нет" по позициям 25, 33, 41, 49, 57, 73 свидетельствуют о склонности субъекта к вспыльчивости.

Ответы "да" по позициям 2, 10, 18, 42, 50, 58, 66, 74 и ответы "нет" по позициям 26, 34 свидетельствуют о склонности к наступательности, напористости.

Ответы "да" по позициям 3, 11, 19, 27, 35, 59 и ответы "нет" по позициям 43, 51, 67, 75 свидетельствуют о склонности к обидчивости.

Ответы "да" по позициям 4, 12, 20, 28, 36, 60, 76 и ответы "нет" по позициям 44, 52, 68 свидетельствуют о склонности к неуступчивости.

Ответы "да" по позициям 5, 13, 21, 29, 37, 45, 53 и ответы "нет" по позициям 61, 69, 77 свидетельствуют о склонности к бескомпромиссности.

Ответы "да" по позициям 6, 22, 38, 62, 70 и ответы "нет" по позициям 14, 30, 46, 54, 78 свидетельствуют о склонности к мстительности.

Ответы "да" по позициям 7, 23, 39, 55, 63 и ответы "нет" по позициям 15, 31, 47, 71, 79 свидетельствуют о склонности к нетерпимости к мнению других.

Ответы "да" по позициям 8, 24, 32, 48, 56, 64, 72 и ответы "нет" по позициям 16, 40, 80 свидетельствуют о склонности к подозрительности.

Сумма баллов по шкалам "наступательность (напористость)", "неуступчивость" дает суммарный показатель позитивной агрессивности субъекта.

Сумма баллов, набранная по шкалам «нетерпимость к мнению других», «мстительность», дает показатель негативной агрессивности субъекта.

Сумма баллов по шкалам «бескомпромиссность», «вспыльчивость», «обидчивость», «подозрительность» дает обобщенный показатель конфликтности.

Додаток В**Тест «Шкала ворожості Кука-Медлей» У. Кука та Д. Медлей**

Інструкція. Уважно прочитайте (вислухайте) судження опитувальника. Варіанти відповідей на всі судження дані на спеціальному бланку. Якщо ви вважаєте, що судження правильно і відповідає вашій уяві про себе і інших людей, то в шкалі відповідей навпроти номера судження відмідьте ступінь вашої згоди з ним, використовуючи дану шкалу:

6-зазвичай,	3-випадково,
5-часто,	2-рідко,
4-інколи,	1-ніколи.

Опитувальник

1. Я часто зустрічаю людей, які називають себе експертами, хоч вони такими не є.
2. Мені часто приходиться виконувати накази людей, які знали менше ніж я.
3. Багатьох людей можна звинуватити в аморальній поведінці.
4. Багато людей перебільшують важкість своїх невдач, щоб отримати співчуття та допомогу.
5. Час від часу мені приходилось хамити людям, які поводитись не ввічливо по відношенню до мене і діяли мені на нерви.
6. Більшість людей шукають собі друзів, тому що друзі можуть бути корисними.
7. Часто слід затратити багато зусиль, щоб переконати інших в своїй правоті.
8. Люди часто розчаровували мене.
9. Часто люди вимагають більше поваги своїх прав, ніж намагаються поважати права інших.
10. Більшість людей непорушують закон, бо бояться бути спійманими.
11. Зазвичай люди приходять до нечесних способів, щоб не втратити

Продовження додатку В

можливої вигоди.

12. Я вважаю, що багато людей використовують брехню, для того щоб йти далі.
13. Існують люди, які настільки мені неприємні, що я підсвідомо радію коли в них стаються невдачі.
14. Я часто можу незважати на свої принципи щоб перевершити свого противника.
15. Якщо люди поступають зі мною погано, я обов'язково відповідаю їм тим самим, а хоч би з принципу.
16. Як правило, я відчайдушно відстоюю свою точку зору.
17. Деякі члени моєї сім'ї мають звички які мене дратують.
18. Я не завжди легко погоджуюсь з іншими.
19. Ніколи, нікого не хвилює те, що діється з тобою.
20. Більш безпечніше нікому не вірити.
21. Я можу поводитись дружньо з людьми, які на мою думку, діють неправильно.
22. Багато людей уникають ситуацій, в яких вони повинні допомагати іншим.
23. Я не осуджую людей за те, що вони намагаються привласнити собі все, що тільки можливо.
24. Я не звинувачую за те, що вона в власних цілях використовує інших людей, які дозволяють їй з собою це робити.
25. Мене дратує коли інші відволікають мене від справи.
26. Мені б дуже сподобалось, як би злочинця карали за його злочини.
27. Я не намагаюся приховати погане враження про інших людей.

Опрацювання та інтерпретація результатів

Ключ

Шкала цинізму: 1 2 3 4 6 7 9 10 11 12 19 20 22

Шкала агресивності: 5 14 15 16 21 23 24 26 27

Продовження додатку В

Шкала ворожості: 8 13 17 18 25

Варіанти відповідей:	Бали:
1- зазвичай	6
2- часто	5
3- інколи	4
4- випадково	3
5- рідко	2
6- ніколи	1

Інтерпретація результатів для шкали цинізму:

65 балів і більше-високий показник;

40-65 балів – середній показник з тенденцією до високого;

25-40 балів - середній показник з тенденцією до низького;

25 балів і менше - низький показник;

Інтерпретація результатів для шкали агресивності:

45 балів і більше - високий показник;

30-45 балів - середній показник з тенденцією до високого;

15-30 балів - середній показник з тенденцією до низького;

15 балів і менше-низький показник.

Інтерпретація результатів для шкали ворожості:

25 балів і більше - високий показник;

18-25 балів - середній показник з тенденцією до високого;

10-18 балів - середній показник з тенденцією до низького;

10 балів і менше-низький показник.